

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાષ્ટ્ર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૭૫
~~૧૩૮૭૬~~ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ચીનગાંધી

વિષય ટ-૧૬

ચીનગારી.

O. T.

16 APR 1928

R. N. 48

કલાકાર પ્રજાની ધૃતિઓનો ગુલામ નથી,
પરંતુ પ્રજા તેના કારા પોતાની રસજ્વલિને થાવે છે.
કલાવિધાયકનું કામ સ્વતંત્ર કલામય પ્રતિમા સર્વ
સમક્ષ ખડી કરવાનું છે. પછી. સ્વાગત કે કિંપક્ષા—
એ તો પ્રજાની રસજ્વલા પર અવલંબે છે !

લેખક :

મુંદરલાલ નાથાલાલ બેચી

ચીનગારી

“ પરમપ્રેમ પરબ્રહ્મ. ”

—ન્હાનાલાલ.

લેખક અને પ્રકાશક

સુંદરલાલ નાથાલાલ જોષી

નડિઆદ.

સર્વ હક સ્વાધીન.

મૂલ્ય.

૦-૧૨-૦

વિ. સંવત

૧૯૮૪

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૭૫

અનુક્રમ.

રસદેહ.....	૩
સુપ્રીવાદ:	પ્રેમલક્ષિતવાદ	૨૪
*	*	*	*	*	*	*	
ધૂમ્ર	૧
જવાળા.....	૨૮
વિભૂતિ.....	૫૪

મુદ્રક: રવિશંકર અંબાજીકર પંડ્યા

મુદ્રણ સ્થાન: મુગાન્તર મુદ્રણાલય,
સ્ટેશનરોડ, નડિઆદ

મહત્વની શુદ્ધિ.

પ્રસ્તાવના.

૫૪-૫૩૧.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫—૨૧	સ્વત્વિમાનિ	સ્વત્વિમાનિ
૧૭—૨૩	રમણીયાર્થપ્રતિપાદક:	રમણીયાર્થપ્રતિપાદક:
૧૧—૫	નાતિસમસ્તાર્થશબ્દ	નાતિસમસ્તાર્થશબ્દ
-૭	માધુર્યને	માધુર્યને
૧૨—૫	પ્રકટે છે	પ્રકટે છે.
૧૩—૨૩	યાવદર્થકયપદત્વરૂપ-	યાવદર્થકયપદત્વરૂપ-
-૨૪	શ્રુતમાત્રા	શ્રુતમાત્રા
૧૪—૨૧	કિંતેન	કિં તેન
-૨૩	કિંકલે:	કિં કલે:
૧૫—૨૨	પ્રાકટ્યભૂમિ	પ્રાકટ્યભૂમિ
૧૬—૨૧	મનોરથ	મનોરથ.
૧૮—૨૪	કેશવમિશ્ર	કેશવમિશ્ર
૧૯—૨૩	plato	Plato
૨૦—૧૫	ધન્યમનોના	ધન્યમનોના
૨૨—-૧૮	greece	Greece
-૧૯	qnalitiy	quality
-૨૧	langnage	language
૨૩—-૮	કાવ્ય”	કાવ્ય.”

-૧૦	દોલન નહિ	દોલન: નહિ
૨૪---૬	ય	યે
૨૫--૧૫	ધ્યાન	ધ્યાન
૨૬--૨૪	inspiration	inspiration
૨૭--૧૦	Perfectly	perfectly
-૧૧	Jealous	jealous
૨૮---૪	થાય છે.	થાય છે.
-૫	સ્વરૂપે	સ્વરૂપે
-૧૩	ભક્તિસૂત્રમાં	ભક્તિસૂત્રમાં
૩૩--૧૧	પરાંકૃત્વંદ	પરાંકૃત્વંવ

ચીનચારી.

૫--૧૨	તારી	તારી
૧૩--૧૦	કોલિકાઓને	કલિકાઓને
૨૧--૫૬	પિશાચિની !	પિશાચિનિ !
૩૨--૧૫	મુક્તાક	મુક્તાક
૪૧---૯	સર્વત્ર...ત્રાસ	સર્વત્ર ત્રા...સ
૫૮---૪	અમૃત. કે. નાયક.	મણિભાર્ગ દિવેદી.
૫૩--૮	મંગુરે નજર	મંગુરે નજર
૬૩--૧૫	દય	હૃદય
૬૬--૧૧	ભાવ સમાધિ	ભાવસમાધિ
૬૭--૧૦	વિશ્વજનની !	વિશ્વજનનિ !
૭૪--૫	સાન્દર્થની	સાન્દર્થની

રસદેહ

(૧) પુરુષવિશેષ કે ઈશ્વર.

“પરમ” અને “પામર” વચ્ચેનો ભેદ અજ્ઞાનમૂલક છે.

અજ્ઞાનનો હ્રાસ થતાં “પામર” “પરમ” પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧ માનવ જીવનમાં કેટલીએ એવી ધન્યક્ષણો આવે છે કે જે સમયે “જીવ” “શિવત્વ” અનુભવે છે, “પરમ” બનેલો “પામર” પરમાત્માની વિશુદ્ધ કક્ષામાં પ્રવેશે છે.

૨ “પુરુષ” “પુરુષવિશેષ” કે “ઈશ્વર” બને છે.

૧ સરખાવો:—“ It is these men and women, whose Rajas and Tamas have been absolutely overwhelmed by the excess of the quality of Sattva, who give us a glimpse of what we see, in moments of the most exalted beatitudes, as human perfection. It is this perfected human who slightly reveals what the Vaishnava worships as the Rupa or Form of his Lord”—The Soul of India.

An amoeba can evolve into a Buddha—Swami Vivekanand.

૨ ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષ ઈશ્વરઃ ॥

પા. થો. સુ. ૧-૨૪

(૨) ઇન્દ્રિયની શક્તિ.

ઇન્દ્રિયની “સર્જન” એ એક શક્તિ છે.

ઈશિત્વ જ્યારે પુરૂષ-વિશેષમાં પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સૃજન તે તેનો વિષય બને છે.

પુરૂષવિશેષનાં સૃજનોમાં વિભૂતિ ઉભરાય છે, ચમત્કાર પ્રકટે છે, ક્ષણે ક્ષણે કોઈ અપ્રમેય સામર્થ્યનું બાન થાય છે.

(૩) સર્જન.

ઈશિત્વની કક્ષામાં પ્રવેશતા માનવને ભાવસમાધિ થાય છે. કોઈ અદ્વિતીય ભાવથી વ્યાપ્ત વૃત્તિઓ સ્થંભે છે, ચિત્ત એકાગ્ર બને છે, બુદ્ધિ ભાવોનાં પ્રતિબિંબો ગ્રહણ કરતી મુગ્ધ થાય છે અને અહંકાર એ અનુભૂત અન્યક્તને વ્યક્ત કરવા સ્ફુરણામય બને છે.

(૪) કવિતા.

કોઈ ધન્યક્ષણે ઇશિત્વને પ્રાપ્ત કરતો પુરૂષ પરમાનન્દ અનુભવે છે.

^૧ ત્યારે “દૃષ્ટાની” સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે.

દૃષ્ટા, દૃશ્ય, અને દૃષ્ટિની એકતાની એ પરમશૂનિકામાં આનંદની સહજ ઊર્મિઓ પ્રકટયાં કરે છે.

જ્ઞાનયોગી આ ઊર્મિઓના અન્યક્ત સ્વરૂપમાં ભસ્ત રહે છે.

^૨ રસયોગી, અભિમાનવશાત્, ચૈતન્ય, ચમત્કાર અને

^૧ તદા દૃષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ॥ પા. યો. સૂ. ૧-૩

^૨ અક્ષરં પરમં બ્રહ્મ સનાતનમર્ષં વિભુમ્ । વેદાન્તેષુ વદન્ત્યેકં ચૈતન્યં જ્યોતિર્નાશ્વરમ્ ॥ આનન્દઃ સહજસ્તસ્ય વ્યજ્યતે

રસમયી તે આનંદોર્મિને વ્યક્ત સ્વરૂપ આપી, વિશ્વને પ્રમત્ત બનાવે છે.

વિશ્વને પ્રમત્ત બનાવનારી, ચેતન્ય, ચમત્કાર અને રસથી જ રચાએલી એ ભુવનમોહિની આનંદોર્મિ તેજ “કવિતા.”

(૫) રસ.

ભાવોર્મિ એટલે આનન્દનદરિ-રસછોળ.

૧ “રસ” એજ આનન્દબ્રહ્મનું મૂર્તસ્વરૂપ છે.

આનન્દ એજ બ્રહ્મ છે.

આનન્દમાંજ ભૂતમાત્રની વ્યત્પત્તિ છે, તેમાંજ તેની સ્થિતિ છે, જીવન છે, તેમાંજ તેનો લય છે.

રસ, વૃત્તિ આપે છે, આનન્દ ઉપજાવે છે.

રસપાન કરતો પુરૂષ પરમાનન્દમય બને છે.

૨ રસ તો એજ કે જેનું પાન કરતાં બુદ્ધિમાનો પણ પ્રમત્ત બને, મધુધેલા ભ્રમરની માફક જ્ઞાનીઓ પણ આનન્દમાં મસ્ત બને.

स कदाचन। व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया ॥ आद्य
स्तस्य विकारो यः सोऽहंकार इति स्मृतः। ततोऽभिमानस्तत्रेदं
यमाप्तं भुवनत्रयम्॥ अभिमानाद्व्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी।
व्यभिचार्यादिसामान्याच्छृंगार इति गीयते॥

૧ ब्रह्मैवरसः। रसो वै सः। आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्।
आनन्दाद्व्येव सत्त्विमनिभूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि
जीवन्ति। आनन्दं प्रत्यभिसंविशन्ति। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी
भवति। श्रुतेः

૨ येन मायन्ति भीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः। दंडी.

રસ એટલે સારતમ વસ્તુ-વસ્તુભાવનો પ્રાણ.

રસ એટલે જીવન.

(૬) કાવ્ય અને અકાવ્ય.

કાવ્યનું જીવન તે રસ.

૪૨સાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય.

કાવ્ય અને અકાવ્ય, એટલે, ચૈતન્ય અને જડ.

ચૈતન્યમાં જીવન સ્ફુરે છે, જડમાં જીવન નથી.

જીવનહીન-ચૈતન્યહીન-પ્રાણહીન-તે અકાવ્ય.

ચૈતન્યના ચમત્કાર વિના રસછોળ હટી શકતી નથી-
પૂર્ણાનંદ પ્રકટતો નથી.

રસછોળહીન તે અકાવ્ય.

(૭) કાવ્યનો અર્થ.

૫ આનન્દ એજ કાવ્યનો અંતિમ હેતુ છે.

૪ વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ । સા. દર્પણ.

૫ બુદ્ધિના વ્યાપારથી પરિણામે જ્ઞાન થાય છે અને ચિત્તનં થાક લાગે છે, પરંતુ ઊર્મિના વ્યાપારથી પરિણામે આનંદ થાય છે અને ઉદ્ધાસથી ઉશ્કેરાયેલી સ્થિતિ કાયમ રહે છે. મનન, ચિન્તન, વિમર્શન, પૃથક્કરણ, એ સર્વ બુદ્ધિ-વ્યાપારોની છેલ્લી પરમ સ્થિતિ દૃઢ જ્ઞાનની છે; અન્તરાવેગ, ચિત્તક્ષોભ, આવપ્તેરણા, એ સર્વ ઊર્મિવ્યાપારોની છેલ્લી પરમ-સ્થિતિ અખંડ આનન્દની છે. કવિતા આ ઊર્મિવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેનો ઉદ્દેશ આ આનન્દપ્રાપ્તિનો હોય છે. (કાવ્યાનંદઃ કવિતા અને સાહિત્ય)

જેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા લાગે, ક્ષણે ક્ષણે રસની વૃદ્ધિ થાય, ક્ષણે ક્ષણે અહનું જ્ઞાન જૂલતા જવાય-તે કાવ્ય.

નવીનતા એ ચમત્કૃતિને પોષે છે, ચમત્કાર રસની વૃદ્ધિ કરે છે, રસ પ્રમત્ત બનાવે છે.

સહૃદયહૃદયને પ્રમત્ત બનાવે તે કાવ્ય.

^૧ કાવ્ય તો તેજ કે જે શબ્દથી આસ્વાદ્યજનક અર્થ સૃજતો હોય.

^૨ સહૃદયપુરુષોને આનન્દ આપે તે કાવ્ય.

(૮) કલા અને કાવ્ય ધન્યક્ષણોનાંજ વિષય.

ધન્યક્ષણોમાંજ અસ્તિત્વમાં આવેલાં સર્જનો દિવ્ય કોષ અમરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. પુરુષ “ પુરુષવિશેષ ” પદમાં ચિરકાલ નથી રહેતો. કોષ ધન્યક્ષણે પરમતાની કક્ષામાં વિહરનારે પુરુષ ખીજીજ ક્ષણે પોતાની સ્વાભાવિક કક્ષામાં પ્રવેશ કરે છે.

આથીજ કલા અને કવિતા કોષ ધન્યક્ષણોનાંજ વિષય છે. યોગીની ધન્યક્ષણો તે સમાધિઃ કવિ કે કલાકારની ધન્યક્ષણો તે ભાવસમાધિ.

જ્ઞાનયોગી કે રસયોગીની ધન્યક્ષણો એટલે “તદાકારવૃત્તિ.”

(૯) કલા અને કવિતા.

સર્જનનું સ્થૂલરૂપ તે કલા, સૂક્ષ્મરૂપ તે કાવ્ય.

^૩ કવિતા એ કલાના વિકાસની પરિસીમા છે. કલા

“ કવિ પોતાની કલાના જાદુથી દુઃખમાંથી આનંદનો અર્ક કાઢે છે.”—કેલરિજ.

^૧ રમણીયાર્થપ્રાતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્-જગન્નાથ. ^૨ “સહૃદયહૃદયાત્મહાદકં કાવ્યમ્ । ^૩ કલાસીમા કાવ્યમ્-સુભાષિત.

ઇન્દ્રિયગમ્ય પ્રતીકો આશ્રેષ્ઠ છે, કાવ્ય અતીન્દ્રિય પ્રદેશોમાં પણ ઉડ્ડયન કરી શકે છે. વસ્તુતઃ* કવિતા પણ એક અંશે કલાજ છે.

પુરૂષવિશેષ પોતાનાં સર્જનોદ્વારા કોઇ સમર્થ કલા-વિધાયક સ્વરૂપે વિરાજે છે કે મહાકવિરૂપે પ્રકાશે છે.

(૧૦) વિશ્વકર્મા, બ્રહ્મા અને સરસ્વતી.

કાવ્યનો આત્મા રસ છે: કોઇ કહે ધ્વનિ છે.

કલાનો આત્મા ભાવ છે: કોઇ કહે રૂપરેખા છે.

કાવ્ય તેમજ કલા મનોગમ્ય કે ઇન્દ્રિયગમ્ય વિભાવનાનાં પ્રતીક છે.

કલા એ અનંતનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, કાવ્ય અવ્યક્તરૂપે વિરાજે છે.

વિશ્વકર્મા એ કલાના આચાર્ય છે, બ્રહ્મા એ કાવ્યના આદિવિધાતા છે.

સંગીતનાં અધિષ્ઠાત્રી વીણાપ્રિયદેવી સરસ્વતી બ્રહ્માનાં પુત્રી છે.

મંત્રદષ્ટા—રહસ્યદષ્ટાને મન વિશ્વકર્મા અને વિધાતા—
અજ્ઞામાં ભિન્નતા નથી.

* With regard to the relations of Poetry to Painting and Sculpture, however it seems necessary to glance for a moment at the saying of Simonides as recorded by Plutarch, that Poetry is a speaking Picture and Painting is mute Poetry. T. W.

(૧૧) પ્રથમ પ્રાણ કે પ્રથમ દેહ ?

કાવ્યદેહ અને કલાદેહ બન્નેયની રચનામાં એક મહત્વનો ફરક છે.

રસની પાછળ કાવ્યદેહની જમાવટ થાય છે—રસની વૃત્તિ પ્રમાણે રસદેહ વિરચાય છે. પછી રસદેહ ગઢ હોય કે પથ હોય.

રસની જમાવટ જ'દોદેહમાંજ થાય એ તો માત્ર જામણા છે. રસની સ્વયંસ્ફુરણાથી જ'વો દેહ બંધાય તેજ શિષ્ટ કાવ્ય-દેહ, તેજ શાસ્ત્રીય કાવ્યરીતિ.

કલાને પ્રથમ દેહ રચવો પડે છે, રેખાચિત્રના ચોકડામાં ભાવ પછી ભરવા પડે છે.

કાવ્યમાં રસભાવની પ્રથમ સ્થિતિ હોય છે, દેહરચના રસભાવની ઊર્મિ ઉપર આવડામે છે. રસદેહ રસપ્રવાહનાં આદોહનોને આભારી છે.

પ્રથમ પ્રાણ કે પ્રથમ દેહ ?

કલાને અંગે પ્રથમ દેહરચના અને પછી પ્રાણપ્રેરણા. કાવ્યને અંગે પ્રથમ રસપ્રાણ અને પછીજ રસદેહ. રસદેહ-કાવ્યદેહ રસપ્રાણના પ્રતીકરૂપેજ બંધાય.

(૧૨) રસદેહ.

ગઢ, પથ અને મિશ્ર એ ત્રણ રસદેહ કે કાવ્યદેહ.

એ ત્રણેય રીતિમાંથી ઇષ્ટરીતિમાં રસપ્રાણ સ્ફુરે. રસ-વૃત્તિની અનુકૂળતા પ્રમાણે ત્રણેયમાંથી ગમે તે પ્રકારનો રસ-દેહ બંધાય.

રસહીન કાવ્યદેહ એટલે પાંખી વિનાનું પગ્ગર, પ્રાણ વિનાનું ખોળાયું. રસરૂપી ચુંબકની આસપાસ અનુકૂળ રીતિનાં પરમાણુઓ આકર્ષાઈ ઇષ્ટદેહ સૃજે. પછી દેહસૃજન ગઘ, પઘ કે મિશ્રમાંય પરિણામે. આ સૃજન તે કવિના હાથની વસ્તુ નથી. રસવૃત્તિની સ્વયંભૂ ઊર્મિઓ ઉપરજ રસદેહનું બંધારણ અવલંબે છે.

માટેજ “રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય” એ પ્રમાણ સાર્થક છે.

(૧૩) કાવ્યગુણ.

^૧ કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટ, સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ, રસગંગાધરકાર જગન્નાથ અને કાવ્યાદર્શકાર દંડી વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્યાચાર્યો કાવ્યના મૂખ્ય ત્રણ ગુણ દર્શાવે છે. વામનના મતે દશ ગુણો છે. સરસ્વતિકંઠાભરણના કર્તા ચોવીશ ગુણ વર્ણવે છે. છતાં, માધુર્ય, આજસ અને પ્રસાદ એમ કાવ્યના ત્રણ મૂખ્ય ગુણો છે.

“ માધુર્ય. ”

^૨ વિશ્વનાથના મતે “ ચિત્તને દ્રવીભૂત કરે તેવો આનંદ માધુર્ય કહેવાય છે. ” મધુધેલા ભમરાની માગક બુદ્ધિમાનો પણ જેથી ઘેલા અને તે માધુર્ય ” એમ કવિવર દંડીનું મંતવ્ય છે. ^૩મમ્મટનો અભિપ્રાય વિશ્વનાથને મળતો છે. ભામહિના મતે “ સરલ અને સાંભળવા યોગ્ય તે મધુર છે.”

^૧ માધુર્યોજઃપ્રસાદાઘ્યાન્નયોગુણા ન પુનર્દશ । કા-પ્ર૦ ।
ગુણામાધુર્યમોજોઽથ પ્રસાદ ઇતિ તે ત્રિધા । સા- દ૦ ।

^૨ ચિત્તદ્રવીભાવમયો લ્હાદો માધુર્યમુચ્યતે । સા-દ૦ ।

^૩ મધુરં રસવદ્ વાચિ વસ્તુન્યપિ રસસ્થિતિઃ । યેન માચન્તિ

એમાં અવ્યત્પને માધુર્યનું લક્ષણ માનેલું છે. સામાન્ય રીતે મમ્મટ, વિશ્વનાથ અને દંડીની વ્યાખ્યા સ્વીકારાય છે. ભામહનું લક્ષણ દોષયુક્ત હોવાથી સ્વીકૃત નથી.^૪

કાવ્યપ્રકાશની ખાલખોલિની રીકાકાર ભટ્ટ વામન કહે છે કે ભામહ માધુર્યના લક્ષણમાં શ્રવ્ય નાતિસમસ્તાર્થશબ્દ એમ કહે છે અને લક્ષણસૂત્રમાંજ અતિસમાસ વાપરી માધુર્યને દૂષિત કરે છે ! વામનાચાર્યે ભામહની આ રીતે મશ્કરી કરી છે.

^૧કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટ માધુર્યને હૃદયદ્રાવક માને છે. માધુર્યનું લક્ષણ બાંધતાં તે કહે છે કે, “ જે આહ્વાદ રૂપજ્ઞવે અને શૃંગાર, કરુણ, વિપ્રલંબ તથા શાન્તરસમાં અનુક્રમે વધારેને વધારે હૃદયદ્રાવક અને તે માધુર્ય ” કહેવાય.

^૨જે “ ઓજસ્વ. ”

^૨ઓજસ્ એ કાવ્યના ખીન્તે ગુણ છે.

સૂર્યના સયોગથી જેમ સૂર્યકાન્તમાં જ્યલનશક્તિ આવે છે, તેમ ઓજસ્ ગુણથી કાવ્યમાં મહદયહૃદયને પ્રજ્વલિત કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે. સહૃદયહૃદયમાં જ્વાલા પ્રકટાવવાનું આ સામર્થ્ય તે “ ઓજસ્. ”

ધીમન્તો મધુનેવ મધુવ્રતાઃ ॥ કાવ્યાદર્શ ॥ ^૪ શ્રવ્યં નાતિ-સમસ્તાર્થશબ્દં મધુરામિષ્યતે-इति यत् भामहलक्षणं तदुपेक्षितम्-इति सारबोधिण्यामुक्तम् । श्रव्यं नાતિસમસ્તાર્થશબ્દં મધુરામિષ્યતે-इति शब्दवृत्ति माधुर्यं दूषयति-इति बालबोधिण्यामुक्तम् ।

^૧ આહ્વાદકં માધુર્યં શૃંગારે દ્રૂતિકારણં । કરુણે વિપ્રલમ્બે તચ્છાન્તે ચાતિશયાન્વિતમ્ । કા-૩૦ ^૨ દીપ્તિસ્વરૂપા યા મનમો વિસ્તૃતિ ઝર્જલિતમિવ । તથા ચ યદશાઞ્જ્વલિતમિવ મનો જાયતે તદોજ इत्यर्थः—इति प्रदीपः ।

ઓજસ્ ગુણના પ્રતાપે માનવહૃદયમાં ઉષ્મા અને આવેશ ઉભરાય છે, ભાવો ભભૂકી ઉઠે છે—ચિત્ત ચેતી ઉઠે છે. ઓજાનેમય કાવ્ય સાંભળતાંજ જીવ તલપાપડ થાય છે, પ્રતિપળ બળવત્તર થતા ભાવોની ઊર્મિઓ ઉભરાય છે—હૃદયમાં કોઈ ઉત્કટ ભાવના સંજ્વલનથી એકાએક જ્વાળા પ્રકટે છે કોઈ ઓજસ્વી વીરરસપૂર્ણ કાવ્ય સાંભળતાંજ મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી રસમત્ત બનેલો થોદ્દા એકાએક ખડો થઈ જાય છે. કવિ ચંદ્ર સમા કોઈ ચારણની મિત્રાવલી સાંભળતાં સેંકડો “રજપૂતો રણધેલા” બનતા—સેંકડો વીરો “કેસરીઆ” કરતા, સેંકડો વીરાંગનાઓ સતીઓ થતી. રો...મે...રો...મ સ્વદેશપ્રેમની જ્વાળાઓ સળગાવી મૂકતી, નખથી.....તે શિખા સુધી વીરરસ ભભૂકાવતી—રાજકવિઓની ઓજસ્વિની કાવ્યછટાથી ભારતીય સાહિત્ય ક્યાં અબજાયું છે ? દીપ્તત્વ જ્વલન—ઉત્કટ ભાવોનો ભભૂકો—એ ઓજસ્ ગુણનો હેતુ છે.

મમ્મટ કહે છે કે, “દીપ્તિ-ઉત્કટ ભાવોનો હૈયામાં ભભૂકો જે વડે પ્રકટે તે ઓજસ્ગુણ. વીરરસ, બીભત્સરસ અને રૌદ્રરસમાં તે અનુક્રમે અધિકતાથી રહે છે.”^૩ સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ પણ મમ્મટના મતનેજ અનુસરે છે.^૪

કવિ હંડીના કથન પ્રમાણે ઓજસ્વી ગદ્ય અને પદ્ય માટે બહુ સમાસવાળી ભાષા વાપરવી જોઈએ. “બહુ સમાસવાળું

^૩ દીપ્ત્યાત્માવિસ્તૃતેર્હેતુરોજો વીરરસસ્થિતિઃ । વીમત્સ-રૌદ્રરસયોસ્તસ્યાધિક્યં ક્રમેણ ચ ॥ કા પ્ર૦ ॥

^૪ ઓજશ્ચિત્તસ્ય વિસ્તારરૂપં દીપ્તત્વમુચ્યતે । વીરવીમ-ત્સરૌદ્રેષુ ક્રમેણાધિક્યમસ્યતુ ॥ સા-દ૦

તે ઓજસ્વી કહેવાય. ઓજસ્ એ ગદ્યનું જીવન છે. ”^૫

કવિ દંડીનો આ મત બહુસમાસશીલ ગીર્વાણ વાણીને અનુકૂળ હશે. ગુર્જરીગિરામાં બહુ સમાસને અવકાશ નથી. છતાં ગુર્જરાતી વાઙ્મયમાં પ્રાણુમય-સત્વશાળી ગદ્ય કે પદ્ય ક્યાં નથી લખાતાં ?

દીપ્તિને માટે, ઓજસ્વિતા કાળે, ધારામય-ઘોષમય-યેગ-વતી-પ્રાણુભરી શૈલી ક્યાં નથી ગ્રહણ થતી ? અવિચ્છિન્ન વાગ્ધારાથી-અરુપલિત ભાષાપ્રવાહથી-સહૃદયહૃદયોમાં જ્વલન ક્યાં નથી પ્રકટતું ? ભાષાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેને રમાડી જાણતા ગુર્જર-વાઙ્મયદ્વારાએ સમાસોના બહુ ઉપયોગ સિવાય સહૃદયહૃદયમાં ભાવોનો કિતકટ ભભૂકો ક્યાં નથી જામતો ?

જ્યાં જ્યાં ભાષામાં નિર્જળતા-શૈથિલ્ય છે, ત્યાં ત્યાં ઓજસ્ નથી. ^૧ જ્યાં જ્યાં ઓજસ્ છે, ત્યાં ત્યાં ગિષ્મામયી ભભૂકતી-પ્રાણુમયી શૈલી છે

૩૬ “પ્રસાદ” પ્રસાદ, એ કાવ્યનો ત્રીજો ગુણ છે.

^૨ પદોના અર્થવૈમલ્યને રસગંગાધરકાર પ્રસાદ કહે છે.

રસગંગાધરકાર જગન્નાથ કહે છે કે, “ સાંભળતાંજ વાક્યનો અર્થ હયેળીમાંના ભોરની માદક સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તેનું નામ પ્રસાદ. ” ^૩

^૫ ઓજઃ સમાસભૂયસ્ત્વમેતદ્ગદ્યસ્ય જીવિતમ્ । પચ્ચેડપ્ય-દક્ષિણાત્યાનામિદમેકં પરાયણમ્ ॥ કાવ્યાદર્શે ॥

^૧ દીપ્તિરૂપા (જ્વલદ્રૂપા) ચિત્તાસ્ય વિસ્તૃત્તિરોજઃ ॥ કાવ્ય પ્રકાશની ટીકા. ^૨યાવદર્થકયપદત્વરુપમર્થવૈમલ્યં પ્રસાદઃ । રસગંગાધર ^૩અતમાઞ્ચ વાક્યાર્થ કરતલબદરમિવ નિવેદયંતિ ઘટના

સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથના મતે “સુકાં લાકડામાં જેમ અગ્નિ પ્રસરી રહે છે તેમ સર્વ રસો અને સર્વ રચનાઓ દ્વારા ચિત્તમાં પ્રસરી રહે તે પ્રસાદ ગુણ કહેવાય.”^૪ મન્મથ પણ કહે છે કે, “સર્વ રસો અને રચનાઓમાં શબ્દ સાંભળતાંજ અર્થની પ્રતીતિ થાય તેવા ગુણને પ્રસાદ કહેવાય.”^૫ કવિવર દ્વંડી પણ સર્વની માફક “પ્રસિદ્ધાર્થકત્વને ” પ્રસાદ માને છે. દ્વંડીના મતે “ પ્રસિદ્ધાર્થવાળું—એકદમ સમભય તેવું—વચન તે પ્રસાદવાળું—પ્રાસાદિક—કહેવાય.”^૬

(૧૪) કાવ્યનો અંતિમ હેતુ.

કાવ્યનો અંતિમ હેતુ આનંદદ્વારા સુખપ્રાપ્તિ કરાવવાનો છે.

કેશવમિશ્રના મતે કાવ્ય એ વિશિષ્ટ સુખનું સાધન છે. ^૭

“જે કાવ્યના મંથનથી સમુદ્રમંથનની જેમ રસરૂપી અમૃતની લહરિઓ ન ઉભરાતી હોય તે કાવ્યથી શું ?” “તે કવિના કાવ્યથી કે તે ધનુર્ધારીના બાણથી શું કે જે સ્હામાના

પ્રસાદસ્ય । ર-ગં ૪ ચિત્તં વ્યાપ્નોતિ યઃ ક્ષિપ્રં શુષ્કેન્ધન મિવાનલઃ । સ પ્રસાદઃ સમસ્તેષુ રસેષુ રચનાષુ ચ । સા-દ૦

^૫ શ્રુતિમાત્રેણ શબ્દાત્તુ યેનાર્થપ્રત્યયોભવેત્ । સાધારણઃ સમ-પ્રાણાં સ પ્રસાદો ગુણો મતઃ કા-પ્ર૦ ॥

^૬ પ્રસાદવત્ પ્રસિદ્ધાર્થ...પ્રતીતિસુમંગવચઃ ॥ કાવ્યાદર્શ.

^૭ રસાલંકારયુક્તં સુખવિશેષસાધનં વા કાવ્યમ્-કેશવમિશ્ર

^૮ કિંતેન કિલ કાવ્યેન મૃદ્યમાનસ્ય યસ્ય તાઃ । ઉદધેરિવનાયાન્તિ રસામૃતપરંપરાઃ । જયભાધવ.

^૯ કિંકવેસ્તસ્ય કાવ્યેન કિં કાળ્હેન ધનુષ્મતઃ । પરસ્ય-હૃદયે લમ્બં ન ઘૂર્ણયતિ યચ્છિરઃ ॥

હૃદયમાં સોંસરું પેસી માથાને ન ધુણાવે?”

અર્થાત્ સહૃદયહૃદયોને આનંદ ઉપજાવે-સુખ પમાડે તેજ કાવ્ય.

(૧૫) કૃત્રિમ અને નૈસર્ગિક.

ધસમસતી-વેગવતી સરિતાઓ, માનવોએ તૈયાર કરેલા માર્ગમાં નથી વહેતી. એમના વહનમાર્ગ તો જીદાજ હોય છે-હંમેશ સ્વયંનિર્મિત હોય છે. સરિતા જ્યાંથી વહે ત્યાંજ તેનું પાત્ર તૈયાર થાય. રસસરિતા પણ જે રીતિએ વહે તેજ રીતિથી રસદેહ પ્રક્ટી નીકળે.

જે માર્ગે કાવ્યનિર્જરી વહે તેજ માર્ગે તેનું પાત્ર-તેજ તેના કાવ્યદેહ. સ્વયંનિર્મિત માર્ગે વહેવામાંજ કાવ્ય-નિર્જરીનું પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય ખીલી ઉઠે. બાકી માનવોએ તૈયાર કરેલી નહેરોનાં નિસ્તેજ વહેણ કાણે નથી નિહાળ્યાં ?

નહેરો અને નદીઓમાંથી અધિક સુંદર કાણુ ? કૃત્રિમ નહેરો કે નૈસર્ગિક સરિતાઓ ?

નિસર્ગભિન્ન તે નક્લ, નૈસર્ગિક તે અસલ. અસલ નક્લના બેદ તો રસદષ્ટિ સ્કેન્ડે સમજે. રસસ્રષ્ટા કવિ વિના કાવ્યના નિયામકો કાણુ ?

(૧૬) કાવ્ય ગદ્યમાં કે પદ્યમાં ?

શાન્તસરિતા અને હહેરાં લેતી સરિતાનાં સૌન્દર્ય નિહાળ્યાં છે ? શાન્ત સરિતામાં ગાંભીર્ય હશે, ઉંડાણ હશે, નિર્મળતા હશે પણ રસછોળ નહિ હોય !

રસાત્મક ગદ્ય હહેરાં લેતી સરિતાની માફક રસછોળમાં રેલે છે. શાન્તસરિતા સમાન સાદું ગદ્ય મનોહર જતાં રસછોળમય નથી.

જ્યાં રસલહરિનો અભાવ ત્યાં કાવ્યત્વનો અભાવ.

રસાત્મક ગદ્ય કાવ્યજ છે.

(૧૭) દોલન અને રસોર્મિ.

ભાવોર્મિ એટલે રસછોળ-રસલહરિ. સ્કુરણ એટલે સ્પંદન. સ્કુરણ એ ભાવોર્મિની જનેતા છે.

ભાવોર્મિનું સાતત્ય—ઊર્મિના આંતરભાવનું સ્થાયીપણું—તે રસ.

સ્થાયીભાવનું રેલાવું તે રસોર્મિ. રસોર્મિમાં ગતિ ધ્વનિત છે. તેમાં કોઇ અનિર્વચનીય દોલન હોય છે, કોઇ અદસ્ય સંચલન હોય છે, કોઇ લલિત સરણિ હોય છે.

એ દોલન, એ સંચલન, એ સરણિના અવ્યક્ત સ્વરૂપને જાળવીનેજ જો રસકાવ્યને વાંચવામાં આવે તોજ તેની ખરી ખૂબી ખીલી ઉઠે છે. (જુઓ જવાળા મુક્તક ૧૨ મું.) રસકાવ્યમાં રેલાતી ઊર્મિઓમાં ભાવને અનુસરી દોલનની ગતિ બદલાયાં કરે છે.

(૧૮) ગદ્યકાવ્ય : રસકાવ્ય.

ગદ્યકાવ્યની શૈલી નિર્જન્ધ નથી—સ્વચ્છંદ નથી. દૂધમાં જેમ ઘૂત છે તેમ રસકાવ્યમાં દોલન રહે છે. રસ અને દોલનને છૂટાં ન પાડી શકાય.

ભાવ એટલે ઊર્મિઓનું રહસ્ય—ઊર્મિઓમાં રહેલો અપ્રકટ મનોરથ ભાવનું જેટલે અંશે ઉદ્દીપન તેટલે અંશે ઊર્મિઓની ગતિ અને દોલનની પ્રકટ સ્થિતિ.

(૧૯) વૈદિક્કંદો અને ગદ્યકાવ્યો.

વૈદિક્કંદો લૌકિક ચંદપદ્ધતિથી નથી ગવાતા. તેમની

ગેયતા સ્વરનાં આદોલન ઉપર અવલંબે છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતઃ એ ત્રણ સ્વરની આરોહ, અવરોહ અને સમ-સ્થિતિનું નિયમન કરી સ્વરભાર દોલનને નિયમિત બનાવે છે. આદોલનના નિયમન માટે સ્વરભાર વેદોમાં જરૂરી માન્યો છે.

ગદ્યકાવ્યોમાં પણ દોલનનું નિયમન સ્વરભારપર અવલંબે છે. વેદોમાંએ ગદ્યકાવ્યો ક્યાં નથી ?

(૨૦) ગેયતા કે દોલન ? સંગીતશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્ર.

સંગીતશાસ્ત્ર સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર સરખાવેા. કાવ્યશાસ્ત્ર રસપ્રધાન છે, સંગીતશાસ્ત્ર ગેયતાપ્રધાન છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસદેહ, ગદ્ય, પદ્ય કે ચંપૂથી બંધાય; સંગીતશાસ્ત્રમાં ગદ્ય કે ચંપૂનું ચલણ નથી. સંગીતની પ્રાકટ્યભૂમિ પદ્યજ છે.

ગેયતા એ પદ્યનો પ્રાણ છે, સંગીતનો આત્મા છે. સંગીતમાં ગેયતા રસની જમાવટ કરે છે અને નથી પણ કરતી. જ્યાં જ્યાં ગેયતા છે ત્યાં ત્યાં રસ હોવોજ જોઈએ એમ નથી. જ્યાં જ્યાં રસ છે ત્યાં ત્યાં ગેયતા હોયજ એમ પણ નથી.

—પરંતુ, દોલનનું અસ્તિત્વ બંધેયમાં છે.

(૨૧) કાવ્ય લક્ષણ.

જેઓ ગેયતાનેજ કાવ્યલક્ષણ માને છે તેમનું મંતવ્ય બૂલબરેલું છે. જેઓ હૃદોદ્દેહનેજ કાવ્ય માને છે તેમની માન્યતા સંયુક્તિક નથી. જેમને સંગીત એજ કાવ્ય માનવાની શ્રમણા લાગી છે, તેમને માટે ઉપાય નથી.

પદ્યનેજ કાવ્યની પ્રાકટ્યભૂમિ માનનારાઓને પ્રાચીન સાહિત્યાચાર્યો ક્યાંએ પુષ્ટિ નથી આપતા.

૧ “ગુણ અને અલંકાર યુક્ત શબ્દાર્થ તે કાવ્ય,” એમ સાહિત્યાચાર્ય વામન વદે છે. ૨ “ગુણ અલંકાર અને રસ-વાણું નિર્દોષ વાક્ય તે કાવ્ય,” એમ ભોજરાજ માને છે. ૩ “ગુણ અલંકાર, રીતિ અને રસથી વિભૂષિત સરસ શબ્દોનો સમૂહ તે કાવ્ય,” એમ વાભટનું મંતવ્ય છે. ૪ “ગુણ અને અલંકાર રૂપી લક્ષણવાળું, રીતિ અને વૃત્તિથી વિભૂષિત નિર્દોષ વાક્ય તે કાવ્ય,” એમ પીયૂષવર્ણ વદે છે. ૫ “રસ વગેરેથી વિભૂષિત વાક્ય તે કાવ્ય,” એમ શૌદ્ધોદનિ માને છે. ૬ “દ્રષ્ટ અર્થથી યોગ્યએલો પદોના સમૂહ તે કાવ્ય,” એમ કચિવર દંડી કહે છે. ૭ “રમણીય અર્થોના પ્રતિપાદક શબ્દ તે કાવ્ય,” એમ રસગંગાધરકાર જગન્નાથ દિવ્યરે છે. ૮ “ધ્વનિમય તે કાવ્ય,” એમ મહિમભટ્ટ માને છે. ૯ “રસ અને અલંકારથી યુક્ત અથવા વિશિષ્ટ સુખનું સાધન તે કાવ્ય,” એમ કેશવમિશ્ર કહે છે. ૧૦ “ નિર્દોષ ગુણ અને અલંકારથી યુક્ત શબ્દ તથા અર્થ તે કાવ્ય,” એમ કાવ્ય

૧ ગુણાલંકારયુક્તૌ શબ્દાર્થૌ કાવ્યમ્ ।-વામન. ૨ નિર્દોષ-ગુણાલંકારરસવત્ વાક્યં કાવ્યમ્ । -ભોજરાજ. ૩ ગુણાલંકાર-રીતિરસોપેતઃ સાધુશબ્દાર્થસંદર્ભઃ કાવ્યમ્ ।-વાભટ. ૪ નિર્દોષ-ગુણાલંકારલક્ષણરીતિવ્રત્તિમત્ વાક્યં કાવ્યમ્ । પીયૂષવર્ણ. ૫ રસાદિમદ્વાક્યં કાવ્યમ્ । શૌદ્ધોદનિ. ૬ દ્રષ્ટાર્થવ્યવચ્છિન્ના પદાવલી કાવ્યમ્ ।-દંડી. ૭ રમણિયાર્થપ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ ।-જગન્નાથ પંડિત. ૮ ધ્વન્યાત્મકં વાક્યં કાવ્યમ્-મહિમભટ્ટ. ૯ રસાલંકારયુક્તં સુખાવિશેષસાધનં વા કાવ્યમ્, કેશવમિશ્ર. ૧૦ અદોષૌ ગુણાલંકારયુક્તૌ શબ્દાર્થૌ કાવ્યમ્ । મમ્મર

પ્રકાશકાર મમ્મટ માને છે. ૧૧ “રસાત્મક વાક્યતે કાવ્ય,” એમ સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ વદે છે. ૧૨ “નિર્દોષ ગુણ અને અલંકારથી સહિત શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય,” એમ મુધાસાગરના કર્તા ભીમસેનનું મંતવ્ય છે. છતાં ગેયતા, છંદો-બદ્ધતા કે પદ્યલક્ષણતા કાવ્યના લક્ષણરૂપે ક્યાંયે નથી વર્ણવી. પદ્ય એ કાવ્યનો ભેદ માત્ર છે, લક્ષણ નથી.

(૨૨) પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના આદિવિધાતા ગ્રીક-સાહિત્યકેતુનું કાવ્યલક્ષણ.

૧ ગ્રીક વિદ્વાન હિરોડોટસના મતે ૧“રીતિ” એજ કાવ્યલક્ષણ છે. ૨ એરિસ્ટોટલના મતે “રીતિ” ગૌણ છે, “સર્જન” પ્રધાન છે. એરિસ્ટોટલ કાવ્યને “પ્રકૃતિની પ્રતિમા” વદે છે; પ્લેટો, માનવસ્વપ્નસ્રષ્ટિનું શબ્દચિત્ર તે કાવ્ય એમ ઉદ્ધેષે છે.

૩ એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો અભેયના મતે કાવ્ય એટલે

૧૧ वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ विश्वनाथ ૧૨ अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम् ॥ ભીમસેન

૧.... that Poetry is fundamentally a matter of style.--Herodotus quoted by T. W. ૨.... Aristotle considered Poetry to be an imitation of the facts of nature, Plato considered it to be an imitation of the dreams of man. Aristotle ignored and plato slighted, the importance of versification. ---Poetry. T. W. Ency. Brit. Vol. lx. ૩ Aristotle seems to have assumed that

પ્રતિભામય સર્જન. બનેય, કાવ્ય પદ્યમાંજ હોય એમ નથી માનતા.

(૨૩) આંગ્લકવિઓનું કાવ્યલક્ષણ.

૪ “કાવ્ય એટલે સર્જન અને કવિ એટલે સર્જક.” એમ ડ્રાઇડનનું મંતવ્ય છે. ડેલાસના મતે “કલ્પનાશીલ આનંદ તે કાવ્ય છે “કલ્પનાશીલ સૃજન તે કાવ્ય,” એમ ઓક્ન માને છે. ડેવીડ મેસન અને કોલરિજનો અભિપ્રાય ઓક્નને અનુસરે છે. “કલ્પનાશીલ મનોરાગ તે કાવ્ય એમ લી હન્ટ કહે છે. ૫ વર્ડઝવર્થના મતે “કવિતા તે મનુષ્ય અને કુદરતનું અનુકરણ છે.” ગદ્યમાં કે પદ્યમાં કંઈ નવું સૃજે તે કવિ,” એમ લોર્ડ લીટન કહે છે. ૬ “નિર્મળ, ચમત્કૃતિમય અને આવેશપૂર્ણ તે કાવ્ય,” એમ મહાકવિ મિલ્ટનનું મંતવ્ય છે. ૭ “શુદ્ધકાવ્ય એટલે આવેશમય દોલન શૈલીમાં કલામય રીતે વ્યક્ત કરેલા માનવોના મનોભાવ,” એમ થિયોડોર વોટસ વદે છે. શૈલીનામતે “કવિતા તે શ્રેષ્ઠ અને ધન્યમનોતો

the indispensable basis of Poetry is invention. T. W. ૪ A poet is a maker, as the name signifies; he who cannot make, that is invent, has his name for nothing—Dryden. ૫ Poetry is the image of man and Nature—“What is a poet?” by Wordsworth. ૬ “Simple, Sensuous, Passionate” —Poetry defined by Milton, as quoted by Leigh Hunt. ૭ Absolute Poetry is the concrete and artistic expression of the

શ્રેષ્ઠ અને ધન્ય ક્ષણોના સંસ્કાર છે.” કલામયસૂજન તે કાવ્ય,” એમ જર્મન મહાકવિ ગેટી વદે છે. ‘હોદોહમાં હોય તે કાવ્ય એમ સર્વ સાહિત્યકો નથી માનતા.

(૨૪) પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકોનું મંતવ્ય.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકોની લઘુમતી હોદોહનેજ પ્રધાન માને છે, બહુમતી સૂજનનેજ અગ્રપદ આપે છે.

તત્ત્વવેત્તા હેગલ હોદોહ એજ કાવ્યનો આત્મા એમ કહે છે. નવલકથાકાર લોર્ડ લીટન ગણમાં કે પથમાં કાંઈક નવું કંપાય વા સૂજનય તેજ કાવ્ય એમ માને છે.

ધણુએ ઉચ્ચકક્ષાના આંગલવિવેચકો એરિસ્ટોટલના મતનેજ પુષ્ટિ આપે છે અને માને છે કે કાવ્યને અંગે હોદોહ એ તો માત્ર અકસ્માત છે. ક્વાર્ટરલી રીવ્યુ જેવા પત્રે તો સ્કોટનાં “વેવરલી નોવેલ્સને ” કાવ્ય કહ્યાં છે.

ભારતવર્ષે પણ બાણબટની કાદંબરીને તથા દંડીના દશ કુમારચરિત્રને ક્યારનાંએ કાવ્ય તરિકે સ્વીકાર્યાં છે.

૧ આઇસલેંડના “વોલ્સુંગા સાગા” નામના વીરરસપ્રધાન

human mind in emotional and rythmical language. T. W. ... metre is the first and only condition absolutely demanded dy Poetry, yea even more neccessary than a figurative Picturesque diction—Hegel.

૧ (Volsunga Saga) Though not written in metre it may usefully be compared

મહાકાવ્યને, એનસાઈક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકામાં “કવિતા” ઉપર વિદ્વાતપૂર્ણ નિબંધ લખનાર અને હંદોદ્દેહનો ચૂસ્ત પૂજક થિયોડોર વોટ્સ, “કાવ્ય” કહેતાં જરાએ અચકાતો નથી “વોલ્ફગા સાગા” દોલનમય ગદ્યમાંજ લખાયું છે. આ રીતે થિયોડોર વોટ્સ “વોલ્ફગા સાગા”ની ગદ્યરચનાને પણ “કાવ્ય” કહી એરિસ્ટોટલની કાવ્યવ્યાખ્યાની સહામે થતાં કાલુ-ભર સ્થંભી જાય છે !

૧ થોમસ કાર્લાઈલ માને છે કે, હૃદયના ઉંડાણમાંથી

with the epics of greece and of India and Persia. Free in movement as the wind, which “bloweth where it listeth,” it listeth to move by law. Its action is that of free will, but free will at play within a ring of necessity. x x x It is when we come to consider such imaginative work as this that we are compelled to pause before challenging the Aristotelian Doctrine that metrical structure is but an accidental quality of an epic. (Essay on Poetry by T. W. Eucy. Brit. vol. ix.)

૧ Observe too how all Passionate language, does of itself be come musical....All deep things are Song....Poetry, therefore we will call “musical thought.” The Poet is he who thinks in that manner.... See deep enough and you see musically; the heart of Nature being everywhere music, ...The Hero as Poet—Thomas Carlyle.

નીકળતી સર્વ ચીજો સંગીત છે-પછી તે ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય ! જ્યાં જ્યાં ધગશ છે-આવેશ છે-જીવંતો છે-ત્યાં ત્યાં સંગીત જન્મે છે. પ્રકૃતિના ઉંડાણમાં ઉતરી સંગીત સાંભળવાનો યત્ન કર્યો છે ? કુદરતનાં ઉંડાણમાંથી મનોહર સંગીતજ કબરાય છે અને આત્માના ઉંડાણમાંથી પ્રકટતી સર્વ વસ્તુઓ સંગીતમયજ હોય છે.

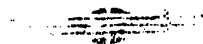
આથીજ કાલાંકુલ કવિતાનું લક્ષણ યાંધતાં કથે છે કે “સંગીતમય વિચાર તે કાવ્ય” કવિની વિચારસરણિ સંગીતમય વિચારશૈલીમાંજ રેલાય છે; કાલાંકુલના મતે “સંગીત” એટલે ગદ્યમાં કે પદ્યમાં રેલાતું દોહન નહિં કે માત્ર પદ્ય-કેવળ છંદ !

(૨૫) ઉપસંહાર.

સંસ્કૃત સાહિત્યક્રાંતિએ રસનેજ કાવ્યનો આત્મા માન્યો છે, ગ્રીક અને આંગ્રજ સાહિત્યક્રાંતિએ ભાવોર્મિ અને સર્જનનેજ પ્રધાન માન્યાં છે. એરિસ્ટોટલ તો સર્જનનોજ પૂજક છે-છદોદ્દેહ તેને મતે ગૌણ છે.

પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય મતોમાંથી એકજ સામાન્ય નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે કાવ્યનો આત્મા એક મતે રસ છે, બીજો મતે કલ્પનામય સર્જન છે. છતાં છદોદ્દેહ-પદ્યદેહ બન્નેયને મતે ગૌણ છે. છેવટે અગ્નિપુરાણ સાથે સદમત થતાં પૌરાણિક શબ્દોમાંજ કહીશું તો:-

‘અપારે કાવ્ય સંસારે, કવિ એજ પ્રજાપતિ,
તેને જેમ ગમે તેમ, વિશ્વ આ કરતું નકાં’

‘અપારે કાવ્યસંસારે કવિરેવ પ્રજાપતિઃ ।

વથાસ્મૈ રોચનં વિશ્વં તથેદં પરિવર્તતે ॥

અગ્નિપુરાણ-અધ્યાય ૩૩૮ મેા

સુકીવાદઃ પ્રેમભક્તિવાદ.

He that loveth not, Knoweth not God,
For God Is Love. St. John III, 8.

સર્વશ્વરોઽનિર્વચનીયપ્રેમસ્વરૂપઃ ના. ભ સૂત્ર

“ પરમપ્રેમ પરબ્રહ્મ ”-કવિ ન્હાનાલાલ.

† यथासां प्रपद्यते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

જે માણસો જેવી રીતે મને બળે છે, તેવી રીતે હું
તેઓનો અનુગ્રહ કરું છું. ભ. ગી. ૪-૧૧,

પ્રેમ પંથ પાવકની જ્વાળા બાળી પાછા ભાગે જોને;
માંઢી પડ્યા તે મહાસુખ માણે દેખનહારા દાઝે જોને.

(પ્રીતમદાસ)

ધાયેલનાં દુઃખનેરે, કાયર તે શું પ્રીછે,
અસાની લહે નહિરે, રતિની ગતિ શી છે.

(દયારામ)

न हो मुल्ला न हो बम्मन्, दुइ को छोड न कर पूजा ।
हुकम है शाह कलंदरका, अनलहक तू कहाता जा ॥
कहे मन्सूर मस्ताना, हक मैंने दिलमें पहचाना ।
वोही मस्तोंका मयखाना उसाँके बाँच आता जा ॥

૧ શરીઅત (Canonical Law)

સુફીવાદમાં સુફી એ “સનમ”ની-પરમ સત્યની-“હક”ની શોધમાં નીકળેલો એક પ્રવાસી છે-બહુ છે. “હક”રૂપી મહા-મુલ્ય મોતી મેળવવા સુફીએ તો શરીઅત રૂપી નૌકાનું અવલંબન કરવું જોઈએ. સંયમ કેળવવા માટે શરીઅત-આચારવિધિ-કર્મવિધિ જરૂરી છે. “હક”ની શોધમાં પ્રવસતો સુફી “શરીઅત”ને અવલંબી “તરીકત” રૂપી મહાસાગરના મધ્યમાં આવી પહોંચે છે

તરીકત (The Path)

તરીકત એટલે લક્ષ્યને મેળવવાનો માર્ગ-પંથ. તરીકતનો અર્થ રસ્તો થાય છે. “શરીઅત”ની નૌકામાં બેસી પ્રવાસી “તરીકત” રૂપી પુનિતપંથે અનુભવના મહાસાગરમાં આગળ વધે છે. “તરીકત” દશામાં “હક” મેળવવા સંબંધી સુફીની કિતકંઠા વધતી જાય છે. તે તેનીજ પાછળ ચેલો અને છે. તેનુંજ ધ્યાન ધરે છે. તેનામાંજ તેનું ચિત્ત રમે છે. જ્યાં ત્યાં તેને લક્ષ્યનીજ લગની લાગી રહે છે. આમ એકાગ્રતા સધાતાં સુફી શરીઅતના આચારો મૂકી દે છે-આચારો તેનાથી અળગા થઈ જાય છે

હકીકત (Truth)

હવે તો સુફી “શરીઅત” ની નૌકામાંથી કુદી પડે છે અને તરીકત રૂપી સાગરની સપાટી છોડી તેના રત્નગર્ભમાં

૧ શરીઅત: આ એક અરબી શબ્દ છે એનો અર્થ The Law of Mahomed થાય છે નિમાજ, રોજા વગેરે આચારધર્મ શરીઅતમાં આવી જાય છે.

રહેલું “હક” રૂપી મુક્તા મેળવવા અધીરો બની ઉઠે ઉઠે હુબકી મારે છે અને “હક” રૂપી મુક્તા જેમાં રહેલું છે તેવી એ મહામૂલ્ય ધીપતે સ્પર્શે છે. “હક” નું સાનિધ્ય છતાં “હક” સાથેની પૂરી એકતા સધાઈ નથી, સુદ્ધી સત્યને તે હાથવેંતમાં છે એમ પિછાને છે. સત્યનું સંનિધિત્વ અનુભવે છે છતાં પરમસત્યની હજી પ્રાપ્તિ તેને થઈ નથી. સુદ્ધી આ રીતે “હકીકત” દશામાં આવે છે. સુદ્ધીની આ દશાને “ગંગા-સાગર-સંગમ ભક્તિ” કે “પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ” સાથે ઘણે અંશે સરખાવી શકાય.

૨. મારિફત (Union with God.)

અંતે સત્ય-જ્ઞાનરૂપ મહામુક્તાને હુપાવનાર અવશેષ રહેલું ધીપરૂપી અહંતાનું આવરણ દૂર થતાં સુદ્ધીને પરમ સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. “હક”ની સાથેના તેનો વિયોગ નાશ પામતાં તે “હક્ક”મય બને છે અને હક્ક^૩ સાથેની અભિ-

૧ સરખાવો:—હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિદિતં મૂલ્યમ્॥

ધર્શાપનિષત્

અર્થ:—સત્યનું મૂલ્ય સુવર્ણમય પાત્રવડે ઢંકાયેલું છે.

૨ મારિફત, અરબી “ ઓરિફ ” એટલે જાણવું એ ધાતુ ઉપરથી આ શબ્દ થયો છે. એનો અર્થ “ આત્માનું પરમાત્મા સાથે એક્ય ” થાય છે. મારિફતમાં Where there is neither God nor servant. નશાસ્તા ન શિષ્ય: જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે: જ્યાં સેવકસેવ્યભાવ નષ્ટ થાય છે. N. B. ^૩ હક: Truth; an epithet of Almighty; it is the State of inspiration

ન્નતા અનુભવતો સુધીભક્ત પોકારી ઉઠે છે “અનલહક્ક”
—સોઝહમ્ સુધીની આ દશા તે પરાભક્તિનો પરમ આદર્શ છે.

ભક્તિ.

^૧ભક્તિ એટલે ઇશ્વરને વિષે પરમ પ્રેમભાવ. સુધીકવિઓ

of Preternatural Knowledge. હક એ ઇશ્વરવાચક શબ્દ છે. પરમ જ્ઞાનની એ પરાભૂમિ છે.

૧ Swami Vivekanand says, “Extreme Love to God is (પરા) Bhakti and this love is the real immortality, getting which a man becomes Perfectly satisfied, sorrows for no loss and is never Jealous. Knowing which man becomes mad.”

સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે કે, “પ્રભુમાં પરમ પ્રેમ તે પરાભક્તિ છે. આ પ્રેમ તે સાચું અમૃતત્વ છે, જેને પ્રાપ્ત કરતાં માનવ સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ બને છે. તે ગતવસ્તુની ચિંતા નથી કરતો, કદી દ્રેષ નથી કરતો, તેને જાણવાથી મનુષ્ય પ્રમત્ત બને છે.”

૨ ભક્તિની વ્યાખ્યાનારદ ભક્તિસૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે.
અથાતો ભક્તિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥ સા કસ્મૈ પરમપ્રેમરૂપા ॥૨॥
અમૃતસ્વરૂપા ચ ॥૩॥ ચંલબ્ધ્વા પુમાન સિદ્ધો ભવન્યમૃતી-
ભવતિ તૃપ્તો ભવતિ ॥૪॥

હવે અમે ભક્તિની વ્યાખ્યા આપીશું. તે કોઈને પરમ પ્રેમમયી લાગે છે. કોઈને અમૃતમયી પણ લાગે છે. તેને પામી માનવ સિદ્ધ બને છે. અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તમ

પ્રભુભક્તિ “આશકમાશ્કભાવ”થી સાધે છે. “સનમ” ના ગાનમાંજ-“પ્રિયા” ને મેળવવાના તાનમાંજ સુધીનું હૃદય રચ્યું રહે છે અને પ્રિયાના સંયોગની પુનિત પળે તેને ભાવ સમાધિ થાય છે, તે સ્વત્વ ભુલે છે. પ્રિયાના રૂપમાં લીન થતો સુધી સ્વરૂપમાંજ લીન થાય છે. તદા દષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ” ત્યારે દૃષ્ટાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે. ” ભગવાન પતંજલિએ વર્ણવેલી એ દશાને પરાભક્તિ કે સુધીવાદની મારિફત દશાની પરમકક્ષા સાથે સંદેહે સરખાવી શકાય. સુધીભક્તો પ્રભુને પ્રિયા-“માશ્ક”માની પોતે તેને “આશક” રૂપે ભજે છે. નારદભક્તિસૂત્રમાં વર્ણવેલી એકાદશવિધ ભક્તિમાંની “કાન્તાસક્તિ” ભક્તિ ^૩ જેવીજ સુધીઓની “આશકમાશ્ક”ભક્તિપદ્ધતિ માની શકાય.

થાય છે. શાંડિલ્ય ભક્તિસૂત્રમાં ભક્તિની વ્યાખ્યા દુઃકામાં એકજ સૂત્રમાં આપી છે:--સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ॥૨॥ “દાશ્વરને વિષે પરમ પ્રેમ તે ભક્તિ છે”

^૩ નારદે ગણાયેલા ભક્તિના એકાદશ પ્રકાર:-ગુણમાહાત્મ્યા-સક્તિ-રૂપાસક્તિ-પૂજાસક્તિ-સ્મરણાસક્તિ-દાસાસક્તિ-સહ્યાસક્તિ-કાન્તાસક્તિ-વાત્સલ્યાસક્તિ-આત્મનિવેદનાસક્તિ-તન્મયાસક્તિ-પરમવિરહાસક્તિ-રૂપાણ્યેકાણ્યેકાદશઘામભતિ ॥ ના. ભ સુ. ૮૧

પ્રભુના ગુણ અને માહાત્મ્યમાં પ્રેમ, તેના રૂપમાં પ્રેમ, તેની પૂજામાં પ્રેમ, તેના સ્મરણમાં પ્રેમ, તેના દાસ્યમાં પ્રેમ, તેના સહ્યામાં પ્રેમ, સ્ત્રી અને પુરૂષ વચ્ચેના પ્રેમ જેવો તેનામાં પ્રેમ, તેનામાં વાત્સલ્ય પ્રેમ, તેનામાં પ્રેમપૂર્વક આત્માર્પણ તેનામાં પ્રેમપૂર્વક લીનતા, તેના મિલન માટે પરમ આનુરૂપતા આમ ભક્તિના અગિઆર પ્રકાર છે.

પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને પરાભક્તિ.

પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને પરાભક્તિનું લક્ષણ આંધતાં પોતાના “જ્ઞાનસમુદ્ર” નામક ગ્રન્થના દ્વિતીયોલ્લાસમાં સાધુ મુંદરાસ કહે છે કે:—

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું લક્ષણ.

ઈંદ્રવ છંદ:—

પ્રેમ લગ્યો પરમેશ્વરસો તબ । મૂલિ ગયો સિગરો ઘરુબારા ॥
જ્યોં ઝનમત્ત ફિરે જિતહોં તિત । નેક રહીં ન ગરીર મંભારા ॥
સ્વાસ ઝસામ ઝઠે સબ રોમ । ચલૈ દગ નાર અઘંડિત ધારા ॥^૧
સુંદર કોંન કરૈ નવધા બિધિ । છાકિ પયોં રમ પી મતવારા ॥૩૧॥

નારાચ છંદ:—

ન લાજ તાંન લોકકી ન બેદકો કણો કરે ।
ન શંક ભૂત પ્રેત કી ન દેવ જક્ષનેં ડરે ॥

^૧ સાત્વિકહૃદયમાં ભક્તિથી આઠ ભાવ ઉત્તરોત્તર પ્રકટે છે: [૧] સ્તમ્ભ=સ્થિરતા [૨] સ્વદ=પરસેવો થવો [૩] સ્વર-મંગ=ગદગદ કંડે થવો [૪] રોમાન્ન=રૂંવાડાં ઉભાં થવાં [૫] વેપથુ=કંપ થવો [૬] વૈવર્ણ્ય=ચહેરામાં ફેરફાર થવો (૭)અશ્રુ=આંસુ આવવાં (૮)પ્રલય=અચેતન થઈ જવું. ભગવાન નારદ કહે છે કે:—કળાવરોધ રોમાન્નાશ્રુભિઃ પરસ્પરં લપમાનાઃ પાવ યન્તિ કુલાનિ પૃથિવીં ચ ॥ ગદગદ કંડે, રોમાંચ, આંસુ ઇત્યાદિ પૂર્વક પરસ્પર પ્રલપતા પ્રેમીઓ કુળોને અને પૃથિવીને પાવન કરે છે ના. ભ. સૂત્ર ૬૭.

सुने न कान और कां द्रसे न और इच्छना ।
कहे न मुख और बात भक्ति प्रेम लच्छना ॥ ४० ॥

रंगीला छंद:—

निशदीन हरि सों चित्तासक्ती । सदा लग्यो सो रहियें ॥
सुंदर कोइ न जानि सके यह । भक्ति सुप्रेमलच्छना कहियें ॥ ४१ ॥

माला छंद:—

प्रेम अधीनां छाक्यां डोलै । क्यों कौ क्यों हीं बानी बोलै ।
ज्यैसैं गोपी भूली देहा । तैसो चाहै ज्यसासों नेहा ॥ ४२ ॥

x

x

x

छपय छंद:—

चित्त वित्त हरि सों लग्यो । सावधान कैसें रहे ।
यह प्रेमलच्छनाभक्ति है । सिष्य सुनहु सुंदर कहै ॥ ४३ ॥

x

x

x

मनहर छंद:—

प्रेम को प्रवाह ऐसे । प्रेम तहां नेमु कैसें ।
सुंदर कहत यह प्रेम ही की बातु है ॥

पराभक्ति (अनन्य भक्ति)

गीतक छंद:—

बिछेप कबहु न होइ हरि सो । निकट वृत्य निवृत्य हीं ॥
तहां सदा सनमुख रहे आगे हाथ जौरे मृत्य हीं ॥
पल एक कबहु न होई अंतर । टकटकी (सुरता) लागी रहै ॥
यह पराभक्ति प्रकास परिचय । सिष्य सुनहु मतगुरु कहै ॥

ईदृश छंदः--

सेवक सेव्य मिल्यौ रसु पीवत । भिन्न नहीं अरु भिन्न सदाहीं ॥
ज्यों जलपिंड धर्यो जलबीचसु । पिंड रु नीर जुदे कछु नाहीं ॥

×

×

×

ज्यों दृगमें पुतरी दग एक । नहीं कछु भिन्न रु मिमि दिखाइ ॥
सुंदर मेवक भाव सदा यह । भक्ति परा परमात्म माही ॥

×

×

×

बिनु सीस नवें जहां सेव्य को सेवक भाव लिये रहें ।
मिलि परमात्म सों आत्मा पराभक्ति सुंदर कहे ॥ ५१ ॥

*

*

*

हरिसंघणा छंदः--

मिले एक संग । नहीं भिन्न अंगा ॥
करै यौ बिलासा धरै भाव पासा ॥

तोटक छंदः--

हरि में हरिदास विलास करै । हरि सो कबहु न बिछोह परै ॥
हरि अच्छर त्यो हरिदास सदा । रसपीवनकुं यह भाव जुदा ॥

साधु सुंदरदासे पोतानी प्रासादिक वाणीमां प्रेमलक्षणा
भक्ति अने पराभक्ति वच्येनो बेद उपर मुन्य दर्शाये छे.
श्रीमन्सिंहाचार्य पशु पोताना “ सिद्धान्त-सिंधु ” नामक
ग्रंथमां प्रेमलक्षणा भक्ति अने पराभक्ति संग्रहे साधु सुंद-
रदासने भणतोअ अभिप्राय दर्शावे छे.

प्रेमलक्षणा के पराभक्तिमां व्यवधान (Interruption)
व्यभिचार (Adulteration) के निमित्त (Condition)
आदि दोषो न यावे. अनन्य भक्ति (Blemishless Love

જ ભક્તિનું સાચું સ્વરૂપ છે. પ્રભુના ગુણોને સાંભળવા (શ્રવણમ્), તેના ગુણોનું કીર્તન કરવું (કીર્તનમ્), તેના ગુણોનું સ્મરણ કરવું (વિષ્ણોઃ સ્મરણમ્), તેના ચરણને સેવવા (પાદસેવનમ્) તેનું અર્ચનપૂજન કરવું, (અર્ચનમ્) તેને વંદન કરવું, (વન્દનમ્), તેના સેવક થઈ રહેવું [દાસ્યમ્], તેની સાથે સામ્ય ભાવ રાખવો. [સમ્યમ્] અને તેનામાં આત્મસમર્પણ કરવું: [આત્મ નિવેદનમ્] ' આ રીતે ભક્તિના નવ પ્રકાર માન્યા છે. બીજી દૃષ્ટિએ ભક્તિના ચાર પ્રકાર માન્યા છે: [૧] ભક્તિ [નવધા ભક્તિ] [૨] પ્રેમભક્તિ [૩] પરાભક્તિ અને [૪] ગંગાસાગર-સંગમભક્તિ.^૧ આ ચાર પ્રકારની ભક્તિમાંથી પ્રભુની શોધમાં આમ તેમ ભટકતો ભક્ત પ્રવાસી પ્રભુને ચરણે જઈ તેના સ્વરૂપમાંજ સદા સર્વદા ઉઠતી વૃત્તિઓ આરોપે છે. તે ગંગાસાગરસંગમભક્તિ છે. સામાન્ય ભક્તિના નવ પ્રકાર તો ઉપર વર્ણવેલા છે. છતાં સામાન્ય નવધાભક્તિ અને ગંગાસાગરસંગમભક્તિથી ત્રિશિષ્ટ એવા પ્રેમલક્ષણાભક્તિ અને પરાભક્તિના એ પ્રકારોનાં લક્ષણ સુંદરદાસે વર્ણવ્યાં તેમ સુધીવાદની લકીકત અને મારિ-ક્ત દશાઓને મળતાં આવે છે. નારદભક્તિસૂત્રો એ પ્રેમલ-ક્ષણાભક્તિનાં માધુર્યરસનાં આદર્શસૂત્રો છે. સેવક સેવ્યની

^૧ સરખાવો:—

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामस्त्वे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद्भिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

જેવી રીતે નદીઓ સમુદ્રમાં વહી જઈને નામરૂપ ત્યજ દે છે તેવી રીતે નામ અને રૂપથી મુક્ત અનેકો વિદ્વાન દિવ્ય પરમપુરૂષમાં લીન થાય છે.

એકતાનો ભાવ પરાભક્તિમાં પ્રકટ થાય છે. શાંડિલ્યભક્તિ-સૂત્રો એ પરાભક્તિનાં સૂચક છે. ^૧ શાંડિલ્યઋષિના મતે ગીતાનું પરમરહસ્ય પરાભક્તિનું જ પોષક છે. અનેક સૂક્ષ્મ-ભેદોને બાદ કરતાં પરાભક્તિનો આદર્શ લગભગ વેદાન્તસૂત્રો-ના આદર્શ જેવો જ છે. પ્રેમલક્ષણાભક્તિ કરતાં પરાભક્તિનું સ્થાન કિચ્છ છે. અદ્વૈતાનુભવની કક્ષામાં જ પરાભક્તિનું પરમ-સ્થાન છે.

ઉપયુક્ત સંક્ષિપ્ત સૂચનાને અનુલક્ષી ^૨ ચીનગારીનું વાચન કરતાં સુલ્તાનાને ચરણે ધરવામાં આવેલી સર્વ સામગ્રીનું રહસ્ય સૂઝવાચક સમજ લેશે.

^૧ સંકાન્તભાષો ગાંતાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ॥૮૩॥ પરાંકૃત્વૈદ સર્વેષાં તથા ત્વાહ ॥૮૪॥ ગીતા ઉપરથી સમજાય છે કે પરા ભક્તિમાં એકાન્તભાવ છે. પરાભક્તિથી સર્વને ભૂક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. શા. ભ. સુત્ર. અનન્યાશ્ચિન્ત-યન્તો માં ૬૦ ગીતા.

^૨ ચીનગારીના પચાસેક ફકરા “ સાહિત્ય ”માં ૯. સ. ૧૯૨૧ના એપ્રિલમાં પ્રકટ થયા હતા. પછીનાં વર્ષોમાં થોડાક “ગુજરાત”માં પ્રકટ થયા હતા.

—પ્રવેશ—

પ્રાસાદે સા દિશિ દિશિ ચ સા પૃષ્ઠતઃ સા પુરઃ સા
પર્યંકે સા પથિ પથિ ચ સા તદ્વિયોગાતુરસ્ય ।
હં હો ચેતઃ પ્રકૃતિરપરા નાસ્તિ મે કાપિ સા સા
સા સા સા સા જગતિ સકલે કોડયમદ્વૈતવાદઃ ॥

—અમરુકઃ—

* * * * *

મારી આ નાનકડી પોથીમાં જીવનગીત લય્યાં
છે ખરાં, પરંતુ, તે દહીંદહિલના નિસાસા ઢોઈ તારા
કેમળ હૈયાને સીઝાવી દેશે.

—તને હૈયાસૂનો બનાવી મૂકશે !

જવા દે, જવા દે, જીવાન ! અણુ-
જાણ્યા એ પ્રદેશમાં ઉતરી, ઉનાં આંસુને શા માટે
આમંત્રે છે ? કર્ણ રસગીતાના આલાપો છેડી, તારા
સુખી જીવનને શા કાળે પીંખી નાખે છે ?

* * * * *

મારાં ગીતમાં હું શું કહેવા માણું છું તેની
મને ગમ નથી. પણ મને એવાં ગીત ગાવાં વારંવાર
ગમે છે.

હું સમજી નથી શકતો પરંતુ માનું છું કે
મારાં ગીતમાં કાંઈક છે.

—તેને કાળે ઢળતાં ગીતમાં કાંઈક છે, કાંઈક છે !

—લેખક.

ચીનગારી

લ્યો, સ્વીકારો :

માનવો ! તમે કહેતા હતા કે અમને
કાંઈ ભેટ ન આપી.....

.....તો લ્યો :

— આ ચિરાતા જીવનની ચીનગારીઓ
તમારે ચરણે હું અર્પણ કરું છું !

-લેખક.

ધૂમ્ર.

“એ પૂતળીના બહુને કે બાણનારો બાણશે!
ખામી નજર આવે નહીં! એ દેખનારો આવરો!” —કલાપી—

૧

સુદ્તાના !

મેં બાદશાહોના તખ્તને નમન નથી કર્યાં,
અને ચમત્કારથી હું ચમક્યો નથી.

મેં તો સુંદર જગતને ભસ્મરાશિ સમાન માની
સૌન્દર્યની સદાએ અવગણના કરી છે.

પરંતુ, સુદ્તાના !

—તારા ચરણમાં કેાણ બાણે માંડે શિર શાથી
ઝૂકે છે ! ?

૧ સમ્માનબહુમાનપ્રીતિવિરહેતરવિચિકિત્સામહિમરૂપાતિતદર્થપ્રાગ-
સ્થાનતદીયતાસર્વતદ્વાવાપ્રાતિકૂલ્યાદીનિ ચ સ્મરણેભ્યો બાહુલ્યાત્ ॥

— શાણ્ડિલ્યમક્તિસૂત્ર ૪૪ ॥

ભાવાર્થ.— શાસ્ત્રવિહિત અનેક લક્ષણોમાંથી મુખ્યત્વે-
સન્માન, બહુમાન, પ્રીતિ, વિરહ, મતરવિચિકિત્સા (ભગવાનથી
અન્ય પદાર્થમાં ઉદાસીનતા), મહિમાઙ્ગીર્તન, પ્રિયતમને માટે
પ્રાણધારણ, તદીયતા, તેનામાંજ આરોપેલા સર્વભાવ અને
અપ્રતિકૂલતા— એ ભક્તિનાં લક્ષણ છે. શાં. ભ. સૂ. ૪૪.

૨

વિયોગનો યોગ.

જ્યારે વિયોગનો યોગ વધશે, ત્યારે આત્મ-
વિભૂતિ ભભૂકી ઉઠશે; અમારી જ્ઞાણામય ઝૂંકથી
આકાશના પડદા ફાટશે, પ્રકૃતિનો ગુંબજ ગુંજરી
કિરણના પુવારા કુટશે અને તારી અનંતશક્તિનો
અંબાર મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરશે.

૩

કૂરમાનિની !

તું જીવનમાં સુખ બતાવી મરણ સુખ આગળ
ધરે છે; મધની ખ્યાલી હોઠ આગળ ધરી પીવાની
તું મના કરે છે; સૌન્દર્યને મૂર્તિમંત કરી સ્પર્શ
કરતાં તું અટકાવે છે.

હા ! કૂરમાનિની !

—અમૃતના કટોરામાં ઝહર ભેળવી તલસતાને
તું સતાવે છે.

૪

વિયોગી કપ્પ.

જંગલની સુંદરતામાં નાનકડી એક ઝુંપડી છે;
ને તેની સામે વિયોગી હૃદયની કપ્પ છે.

એક દિવસ તેની સમીપ આશાના પ્રદીપ
ઝળહળતા હતા અને રસના ધૂપ ધુમાટા હતા.

પણ આજે તો એ એક પુરાણી કપ્પ છે.

એના ઉડાણમાંથી વિયોગી હૃદયના નિસાસા સંભળાય છે.

૫

એ સ્વપ્ન.

તેં નિશાની યુદ્ધાદાર સાડી પહેરી હતી અને આકાશગંગાની અર્ચા કરી હતી. ઝરણાંઓ તારાં ઝાંઝર હતાં ને ખીજના ચન્દ્રનો મુકુટ તારે શિરે શોભતો હતો.

મને ધરાધર યાદ છે:

મેં તને ઝીણું ગાન ગુંજતી શાન્તિના સ્થમાં ઝેસી સડસડાટ અનંતપથ કાપતી એ સ્વપ્નમાં ભાળી હતી.

૬

“તું છે !”

મેં વિચારની શૂન્યતામાં ધ્વનિ સાંભળ્યો કે “તું છે !”

દેહનું ભાન ભૂલતાં ભણકારા થયા કે “તું છે !”

બુદ્ધિથી પર, હૃ....ર કે અનંત પ્રદેશમાં એક અનાહત ગાન ગુંજતું હતું કે “તું છે !”

પ્રિયા ! તું છે, તું છે. નથી ગમ કે તું કયાં છે!

પણ ઉંડુ ઉંડુ અંતર ગુંજે છે કે “તું છે !”

૭

અજબમોહિની.

તારી જ્યોતિર્મય આંખોમાંથી ઉલ્લાસનાં પૂર
ઉભરાય છે.

તારા નિઃશબ્દ ઓષ્ઠમાંથી મંદ હાસ્ય ફરકી
રહ્યું છે.

તારા ચરણસ્પર્શમાં વિશ્વની શાન્તિ વિરમે છે.

તું એક અજબ મોહિની છે !

૮

કવિહૃદય.

કલ્પના અને ઉર્મિમય પાંખો ફફડાવી જ્ઞાનના
ગહન પ્રદેશને માપતું જો આ કવિહૃદય ! —જીવનના
કદુ અનુભવને એ કેવી મીઠી વાણીમાં ગાય છે !

ચાલ, આપણે પણ તેવા એ મધુર સંગીતને
ઝીલી શાન્તિની સિતાર પર આશાનાં ગીત ગાઈએ.

૯

અખંડવિજયિ !

અહા ! —દિશાઓ ચુમતો આ વનગિરિ,
પોતાના ઝરણુઝંકારથી આપનાં યશોગાન ગાઈ રહ્યો છે.

સુગંધિ પવનમાં ઝુલતી આ મદદેલી વનશ્રી
ઉલ્લાસથી પર્ણકરતાલ બજાવી રહી છે.

પ્રભાત પશુ વિશ્વમુખે આપનાં ધવલગીત
ગુંજે છે.

—અને આ આકાશી અનંતતાએ તો તમારા
કીર્તિલેખ એ ઝળહળતા આસમાની પટ પર કોઈ
અગમ્ય લિપિમાં ક્યારનાએ આલેખ્યા છે.

અખંડવિજયિ !

આપના સ્મરણસ્તંભ તો અહા ! પ્રકૃતિના
આણુએ આણુમાં વ્યાપી રહ્યા છે !

૧૦

શહેનશાહી.

સારી આલમનો હું શહેનશાહ છું ખરો;
પરંતુ તારો તો હું ગુલામ જ છું:

પ્રિયા ! મારી શહેનશાહતનું નૂર મારી
દિવ્યતામાંથી સ્પુરી ઉઠે છે.

૧૧

ફિરાકી ચશ્મો.

તેના નુરાની ચહેરાથી હજીપણ મારી ચશ્મો
અંબજલ છે.

તેનો મીઠો સૂર હજી પણ મને સ્વર્ગીય
સંદેશ સુણાવે છે.

તેના મોહક શબ્દોની શક્તિ હજીપણ મોજુદ છે.

-મારી પાસે તેનું બદન હૈયાત નથી, છતાં
જગર તો મારાં ફિરાકી ચશ્મોને હજી પણ આશા
આપે છે.

૧૨

જીવનસારંગી.

જીવનના તાર ઝેસુરા બન્યા છે.
ભવિષ્યની આવીઓનું ઠેકાણું નથી.
-અને પ્રયત્નનું તુંજી તો તુટેલું જ છે.
અરેરે ! મારી સારંગી નહિં જ વાગે ?

૧૩

નિરાશા.

યૌવનના મદ ઝરી ગયા છે; આશાનાં પાત્ર
ખાલી થયાં છે; જીવનની જ્યોત ઝાંખી બની છે;
-અને તારાં દર્શન તો દુર્લભ છે.
હા ! શા કાળે જીવવું ?

૧૪

ધૃતિકર્તવ્યતા.

માનવસૃષ્ટિને કિનારે મેં તો મૃત્યુનાં ગીત
ગાયાં છે; ને પ્રણયનાં મોજાંમાં મારાં આંસુ છુપાયાં છે.

હવે હું પરવાર્યો છું.

પ્રિયા આવશે એટલે અહિંથી ઉઠી તેની સાથે ચાલ્યો જઈશ.

૧૫

મારી ભેટ.

જ્યારે જગત અને હું જુદાં પડીશું, ત્યારે તમારે માટે મારી અંતઃશક્તિઓ એક એવી વસ્તુ આપી જશે; કે જેને સુમવા સાગરરાજ પોતાનાં સહસ્ર સહસ્ર મોળાંથી ઉછળશે, આકાશનો રાજ રવિ પોતાનાં અસંગ્ય તેજોમય કિરણોથી તેનું સ્વાગત કરશે અને વિશ્વમાં વસતાં અનેક કવિહૃદયો તેનાં યશોગાન ગાતાં ઘેલાં બનશે.

૧૬

પંખીની પાંખો.

અરેરે ! પંખીને પાંખો છે ત્યારે પ્રેમની ગમ નથી; અને મને પ્રેમ છે ત્યારે પાંખો નથી.

મને પાંખો ક્યારે પુટશે ?

પાંખો હોત તો વિયોગનું અંતર આતુરતાથી કાયત અને માશુકની મૂર્તિ સામે મીટ માંડી જીવન જમાવત.

રે ! હું પંખી નથી !!

૧૭

કજળી ચીનગારી.

લાંબા વિયોગથી આશાના અંગારા કજળી ગયા છે. આશ્વાસનના પાંખા હવે મારે નથી કામના.

કજળી ચીનગારી હોલાશે અને આ તલસતું હૃદય વિયોગના અનંતકાગમાં કુળશે.

૧૮

નાબુક રસવૈદ્ય !

હું બળ્યોબળ્યો થઈ રહ્યો છું.

મારા નિસામાની જ્વાળાથી હવે મારા દિલની ખાક થશે.

વિયોગના ઘેનમાં મારી સ્મૃતિઓ ઝોખાય છે.

નાબુક રસવૈદ્ય ! અધરસુધાનું એક ટીપું તો આપ !

૧૯

આગમનનું કારણ.

મેં ક્ષણિકતાના કટોરામાં યૌવનના શરાબ જાણ્યે અજાણ્યે પીધા છે અને સૌન્દર્યનાં ફળ મોહની કાળેથી ચુંટ્યાં છે.

પણ દેવી !

-તારી પાસે તો હું 'ચિરસૌન્દર્ય' અને અનંતયૌવનના અર્થ સમજવા આગ્યો છું.

૨૦

દયાના દેવ!

દયાના દેવ !

મારી પાસે આંસુ તો નથી અને નિસાસાના કટોરા તો ઢળી ગયા છે. તમને આપવા જેવું મારી પાસે કશું જ નથી. ઇચ્છા હોય તો નિરાશાનાં ખંજર ભોંકી મારા હૃદયનું ધગધગતું ખૂન ઝીલી લ્યો !

૨૧

ન્યારા ભક્તિપંથ.

પારધિતણું તાતાં તીર તો મૃગના પ્રાણ તત્કાળ છોડાવે છે અને મનમથનાં ભેદક બાણ તો વિયોગી દિલને ભસ્મ કરે છે.

પરંતુ તારી સ્મૃતિ તો મારા હૃદયને ચીરે છે - તલસાવે છે - રીળાવી રીળાવી પોષે છે.

અહા ! આ ભક્તિપંથ તો ન્યારા નિહાળ્યા !

૨૨

છેલ્લો નિશ્ચય.

અરે ઓ ભય કર ગિરિરાજો !

આજે હું મારા નિસાસાથી તમને ઓગાળી નાખું છું.

ઓ સરિતાઓ !

તમને હું સુકવી નાખું છું.

ઉપાય ?

બચવાનો ફક્ત એક જ ઉપાય !

ગિરિવરો ! તમારે તમારાં ઉન્નત શિખરો વડે
પ્રિયાની શોધમાં રહેવું પડશે.

સ્વચ્છંદી સરિતાઓ ! તમારે પણ દેશ પરદેશમાં
પ્રિયાની શોધખોળ કરતાં - પ્રિયાનું નામ પોકારતાં -
વહેવું પડશે.

જોલો !

નિસાસાઓની લયંકર જ્વાળાઓને આધીન
થવું છે કે બચવું છે ?

દિલ જોલો !

૨૩

ભિક્ષાયાચના.

સંસારી માનવ !

જ્યારે તું ભવિષ્યને આંગણે આશાના સાથીયા
પૂરીશ અને આનંદમય જીવનમાં તમે દંપતી
લોજન કરવા ખેડાં હશે ત્યારે હું મારી ઝોળી લઇ
પ્રિયાનું ગાન કરતો ભિક્ષા માગવા આવીશ.

૨૪

અલખયોગી.

અ....લખ !

—પ્રિયા ! અલખ જગાવતો તારે ખારણે ઉભો રહીશ, અને મારી ઝોળીમાંની વિભૂતિ તારા ભુવન ઉપર ફેંકી એક એવી અલખ જગાવીશ કે તારા હૃદયના તાર ધૂળ ઉઠશે !

—ને એ અલખયોગી ભિક્ષા લઈ તારે ખાર-ણેથી હસતો હસતો આદ્યો જશે.

૨૫

જીવનમંત્ર.

મારી પાસે એક એવો જીવનમંત્ર છે કે જેના ઉચ્ચારથી જડ વસ્તુઓ ફફડી ઉઠે છે અને ગિરિરાજ પથુ પોતાનાં શિખર કંપાવે છે. તો પછી તેના મૃદુ હૃદયની તે શી ગુંબસ ?

૨૬

અંતિમ ઇચ્છા.

મને ઇચ્છા થાય છે કે હવે મારાં આંસુથી મારી કાયા ભસ્મ થાય અને તારી સ્મૃતિમાં તરફડતા હૃદયને વિયોગને અંતે અનંત શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય.

૨૭

શિલ્પી.

હું શિલ્પી બન્યો છું. મારે તેની પ્રતિમાની જરૂર છે. તે મારા હૃદયમાં વિરાજતી પ્રભુચદેવી છે.

હુંજ શિલ્પી બન્યો છું. મારા સિવાય તેની ભાવમય પ્રતિમા જગતના બીજા શિલ્પિઓ ઘડી શકે તેમ નથી.

જેણે તેને પિછાની હોય તેનેજ તેના ભાવ આલેખતાં આવડે.

હું પ્રતિમા ઘડવાનો વિચાર તો કરું છું, પરંતુ પ્રિયાના હૃદયના કોમળ ભાવો હું કડિન આરસમાં ઢાળી શકીશ કે કેમ તેનીજ મને શંકા છે.

તેના નયનમાં ઝબકતી મોહિની હું કેવી રીતે દર્શાવીશ ?

રે ! કઈ ચેતના તેના હૃદયના ભાવો ક્ષણે ક્ષણે દર્શાવી શકે ?

જો આમજ છે તો પ્રિયાની નિર્જીવ પ્રતિમા હું શાને ઘડું ?

—ને હાય ! આમજ હતું તો હું શિલ્પકાર શાને બન્યો ?

ના, ના, હૃદય ! ગમે તેમ પણ પ્રિયાની એક પ્રતિમા તો બનાવ.

જે ઉંડી શક્તિએ તને શિલ્પી બનાવ્યો છે, તેજ મહાશક્તિ તને તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરતાં શીખવશે. એજ તને પ્રતિમામાં ચૈતન્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવશે.

अस्त्रावान् लभते फलम् ॥

ઘેલી નિરાશા ! ઉત્સાહના પ્રભાવથી હજી
તું અજાણી છે. પ્રણયનાં ઉંડાણમાંથી ભલૂકતી
ભાવના એક પ્રતિમામાં પણ પ્રાણ પૂરી શકે છે તે
તને ક્યાં માલુમ છે ?

૨૮

સંશોધન.

મારે નથી ઇચ્છા તમારાં કુસુમોની કે સુંદર
કલિકાઓની. એ તો કાલ ઉઠીને કરમશો, અને અંત-
રનો મોહ અંતરમાં રહેશે.

હું તો તલસું છું એવાં કુસુમો અને એવી
કલિકાઓને કાળે કે જે ખીલી ખરતાં ન હોય,
પ્રપુલ્લ બની ખીડાતાં ન હોય !

મારે નથી ઇચ્છા કેા નિર્ઝરીના ગાનની કે
કોકિલના ટુહફારની. કાલ ઉઠીને નિર્ઝરીનાં જળ
સુકાશે અને વસંતનો સમય પૂરો થશે.

હું તલસું છું એવા સંગીતને કાળે કે
જેના અનાહત સ્વરથી પ્રકૃતિની પૂર્ણતા ગુંજી ઉઠે !

હું તો શોધું છું એવા સૌન્દર્યને કે જેમાંથી
અસ્ખલિત માધુર્ય સ્વપતું હોય !

હું તો તલસું છું એવાં હૃદયો કાળે કે
જેમાંથી વિશ્વનો પ્રેમ ઉભરાતો હોય.

૨૯

સ્મૃતિનો તાજ.

શાહજહાને પ્રિયાની સ્મૃતિનો તાજ તો
યસુનાને તીરે બાંધ્યો અને આરસની સાથે
રત્નો મઢ્યાં.

પરંતુ, તારા ગુલામે તો તારી અનંત
સ્મૃતિનો તાજ પોતાના હૃદયમાં ચણ્યો છે અને
વિયોગની સ્ત્રીતોમાં ખૂનનાં જવાહીર જડ્યાં છે.

૩૦

ગાંડો અવધૂત.

આલ્યો જ ! પંથી ! આલ્યો જ !!

ચોરાશી ધુણી હું શા માટે તાપું છું તે
જાણવાની તારે શી પંચાત છે ? “ કંચન જેવી
કાયાને ” મેં ખાકથી ખરડી છે, તેમાં તું શાને
લજવાય છે ?

આલ્યો જ, ભાઈ ! શું પૂછે છે ?

હું તો હંયામાં હોળી સળગ્યે ગાંડો બન્યો છું.

૩૧

ભવનો લિખારી.

હું તો ભવનો લિખારી દુઃખનો માર્યો
આવ્યો છું તારી પાસે પ્રેમની લિક્ષા માગવા.

માનવસૃષ્ટિએ મને ધૂતકારી કાઢાડયો છે,
 થેલો ગણી હડસેલી મૂકયો છે.

અનંતકિશોરિ !

આવેશને માર્યો આ વેશમાં તારી સમીપ
 આવ્યો છું ભિક્ષાને માટે.

દેવિ ! ભિક્ષા દે ! શરણુ લે !!

૩૨

સ્મરણસુંદરી.

વનવનની ઘટાઓમાં તારા સૂર સંભળાય છે.
 ઝરણાંઓના ઝંકારમાં તારાં ઝાંઝર ઝબકે છે.
 ગગનનો ગુંબજ પણ તારાં ગાન ગુંજે છે.
 જ્યાં જ્યાં નિહાળું છું ત્યાં ત્યાં તારું
 અસ્તિત્વ સ્ફુરે છે.

સ્મરણસુંદરી !

મારું હૃદય તારાજ માટે ઝુરે છે.

૩૩

તારી સવારી.

ડંકો વાગ્યો અને તારી સવારી આવી પહોંચી.
 તને નમન કરવાને સર્વ પ્રજા ખડે પગે થઈ
 રહી હતી.

એક પછી એક, સર્વ લોકોએ, નીચા નમી
 તને નમન કર્યું.

હું તો તારી સમીપ ઉભો જ રહ્યો.

તારા સૌન્દર્યનું પાન કરવામાં એટલો
આનંદ ઉભરાતો હતો, કે મને તારી સમીપ નીચા
નમવાનું સ્મરણ પણ ન રહ્યું !

૩૪

દિવાના કવિયો.

તારા સૌન્દર્યમાં દિવાના કવિયો અંજયા છે,
તેથી તેમની કવિતામાં તારાંજ ગાન ઉભરાય છે.

તારા ગુલાબી લબોએ શીએ ભુરફી નાખી
છે, કે એકજ ચુંબન માટે તેઓ પોતાનું જીવન
આપવાને તૈયાર છે !

૩૫

અનંતતા.

હું તે અનંતનું વર્ણન શી રીતે કરું ?

તેના તેજમાં મારી આંખો અંજાઈ હતી.

તેના ધ્યાનમાં મારી સ્મૃતિ શૂન્ય બની હતી.

આનંદમાં માફ હૃદય હિંચતું હતું અને
આવેશથી મારા અંગમાં કંપ હતો.

મેં અને ધારીને નિહાળી નથી. હું શી
રીતે વર્ણવું ?

૩૬

અનાહત નાદ.

ગહનતાની ગુફામાંથી એ નાદ ગુંજે છે;
સમાધિની અનંત શાન્તિમાં એ ધ્વનિ ધ્રૂજે છે;
વિયોગી હૃદયના ઘળકારામાં એ ગાન ગાજે છે;

અહા ! એ સંગીત અનાહત છે, અનારત
છે, અનંત છે !

૩૭

અદ્વૈતની ઇચ્છા.

સાગરની સીમા જેવી તારી જે વિશાળ
પાંપણોમાં સૂર્ય અને ચન્દ્રને પણ સમાણું ગમે છે,
તેમાંજ આ સનાતન સુંદરિ ! મારા હૃદયને આજથી
લીન થવું છે.

૩૮

બેમાલુમજીગર.

મને ક્યાંથી ખબર કે અનુભવીઓજ તારાં
સુંદર ચરણ ચૂમી શકે છે !

હું ક્યાંથી જાણું કે તને જીગર અર્પવામાં
જીવન વેચી દુનિયાની દૃષ્ટિએ કારેગ થવું પડે છે !

—અને હું તે શું જાણું કે તારી આશામાં
જીગર નિરાશાના અનેક બેકદર ધુંટડાઓ પીવા પડે છે !

૩૯

વસમી વાટ.

ચાલ્યાં જાઓ, ચાલ્યાં જાઓ, ખ્યારાંઓ !

—તમારા માટે અમારી વાટ વસમી છે.
અમારી વાટે તો ખૂનની ખરાબી થશે, બદનની ખાક
હોશે, જીવન જલાવવું પડશે.

આમ છતાં યે શી ખાત્રી કે તે મળશે અને
આશા ફળશે ?

ચાલ્યાં જાઓ, ખાપુ, ચાલ્યાં જાઓ !

૪૦

મારું દર્દ.

નિસાસાના સીત્કારો મારું દર્દ ગુંજે છે, અને
તલસતી કીકી આંસુના અર્ધ આપે છે.

ભાવનાઓ હૃદય પર વિરહની મૂર્તિ આલેખે છે.

તારી કમૃતિજ મને લેલો બનાવે છે !

૪૧

જહુગરી.

તારી આંખોમાં એટલું કામણ છે, તારી
જબાનમાં એટલું વશીકરણ છે અને તારા દિલમાં
એટલો ઉડા દગો છે, કે ઉરનો ભરંસો આથમશે કે
હૃદય પામશે, તેની મને ગમ નથી.

જાડગરી, હજી તો જાગર ખોલ !

૪૨

તારો દિમાગ.

તારા દિમાગની રોશનીથી સારી આલમ અંબય છે, તારા જાગરની મહોળ્લસ કરવા સારી જહાં ઉલરાય છે, તારી ચશ્મોના ખોફમાં પણ ખુદાઈ છે, ગુસ્સામાં પણ રહમદિલી છે.

અહો ગુલબદન ! રોશન થા !!

૪૩

પાગલ ઇન્સાન.

બાંદી,

બસ જા.

એ બેનઝીર હસિનાને ખબર કર, કે તેની ખિદમતમાં આ નાચીઝ ગુલામ હાજર રહેવા તૈયાર છે. તેની બેમિસાલ ખુબસુરતીથી આ અદના ઇન્સાન પાગલ બન્યો છે.

૪૪

તહેનાતની તલબ.

હું પણ ખૂન-માંસનો ઇન્સાન છું. મને પણ તારાં પાક કદમ ચૂમવાની તલબ થાય છે.

તારી રોશન ચશ્મેનું નૂર મારા બદનની
જલનને વધારે છે.

ખુબસુરત પરી ! તહેનાતમાં રહેવાને રબ આપ.

૪૫

દાસની ભેટ.

આજે તો તારે માટે તારો દાસ ઇશકનો
શરાબ લાવ્યો છે અને વસંતના કટોરામાં ઉભરાતું
યૌવન છલોછલ ભરી અહીં આવ્યો છે. ઇચ્છા હોય
તો તારે ચરણે અર્પણ કરે.

૪૬

હજીએ ખરાબ કરવો છે ?

તારાં નૈનાંની આગે મારા હૈયામાં હોળી
પ્રકટાવી છે;

-મને ધીમે ધીમે હૈયાસૂનો બનાવ્યો છે.

હા ! હજીએ તારે મને ખરાબ કરવો છે ?

૪૭

પિપાસા.

સારા સંસારમાં મારી વેલછા ચર્ચાઈ રહી છે,
છતાં હું તો મારાં આતુર નૈનાંની પિપાસા છિપાતાં
સુધી તારા સામું જોયાંજ કરીશ.

બધાં શું કહેશે તેની મને કયાં દરકાર છે ?

૪૮

જવાળામુખી.

ચાલો, જવાળામુખી ફાટયો છે !

એના ધગધગતા લાવામાં સઘળું ભસ્મ થશે
અને એ દટંતરમાં આ હુઃખી હૃદયના આર્તનાદ
શમી જશે !

૪૯

નિષ્ઠુર જોગણ.

જોગણ,

તારાં ગીત વડે તેં માફ હૈયું હચમચાવી
નાખ્યું છે, ને તારી જોળીમાં મારા જીવનની મીઠાશને
સંકેલી લીધી છે.

આમ કર્યા છતાંય તું અહિંથી ખસતી નથી,
અને ઉંડુ ઉંડુ ગુજ્યાં કરે છે.

અરેરે ! તારે માફ સર્વસ્વ હરવું છે ?

તારે માફ સર્વસ્વ હરવું છે ?

૫૦

પિશાચિની.

પિશાચિની !

માફ હૃદય લુંટી લઇ તેં મને સાવ લિખારી
બનાવ્યો છે.

-અને તું હસે છે ? નિષ્કુર !-હસે છે ?

x

x

x

અરેરે ! હું લિખારી બન્યો છું !

૫૧

કેનું શરણુ લઇશ ?

જે જગત મને દિવાનો કહેતું હોય તો તે તારેજ માટે છે. તારામાંજ મેં મારી સર્વ પ્રવૃત્તિઓ આરોપી છે.

છતાં, જગતની માફક તું પણ મને દિવાનો કહીને તરછોડશે તો હું કેનું શરણુ લઇશ ?
મારી શી દશા થશે ?

૫૨

શહનશાહી.

તું કહેતી હતી કે “શહનશાહી શહીદીમાં છે;” તો આજે હું શહીદ બન્યો છું, અને જીવનની જીવ છોડી તારી સામે ખડો થયો છું.

૫૩

વિચાર કરી જો !

વારંવાર તું મને તિરસ્કારીશ એટલે શું હું પાછો ફરીશ ? રોષભર્યો શું હું પાછો ફરીશ ?

હું શું પાછો ફરીશ ?

ફરી ફરી વિચાર કરી જો !

૫૪

ઝાલીમ.

ઝાલીમ !

દિલની આતશ ખુઝાવ વ કરલ કર.

તારાં નૈનાંની આગે મારા હૈયામાં હોળી
સળગાવી છે. મને ધીમે ધીમે હૈયાસૂનો બનાવ્યો છે.

શેઠ ઇરાદો છે ? હજીયે તારે મને ખરાબ
કરવો છે ?

૫૫

ધવાએલું દિલ.

હવે કશુંજ કહેવાનું નથી.

લોહીથી નીતરતે હૃદયે એ બધા ધાવ સહન
કરીશ અને મૂગો મૂગો બેસી રહીશ.

મારે કશુંજ કહેવું નથી.

ભાવનાનો લલકાર્યો ચિતાર ખડો કરી તને
રીઝવવાને હું અસમર્થ છું.

ઝખાં પર તારું નામ લેતાં મરીશ. તારી
ખુશામદ તો નહિંજ કેરું.

૫૬

માયાવિનીને.

માયાવિનિ !

હું તને રંગે રંગે પિછાનું છું.

તારી ઝંખના કરતી આ કાયાને વિચોગના
દાવાનલમાં સળગી જવા દઈશ. પણ મારા આત્માને
તારા મોહપન્જરનું પંખેરું નહિંજ ખનવા દઉં.
ખેશક, નહિંજ ખનવા દઉં.

૫૭

બેપરવાહોની રાહ.

ચૂપ ! ઝખાં ખંધ કર !

આજથી મારો અને તારો સંબંધ ખતમ
થાય છે. બેપરવાહોની રાહે મસ્ત રહેતાં અમારાયે
દિવસો ગુજરશે.

સીનામાં ખંજર લોંકી રહમ ખતાવે છે ?

૫૮

આંસુના દેવ.

હૃદય, ઉઠ !

આંસુના દેવ તને આશીર્વાદ આપે છે. લખી-
ઢળી તેમનું સ્વાગત કર.

૫૬

બેકદર !

આવી ભયાનક રાત્રિએ મારી એકની એક કિશ્તી ભરદરિયે અંપલાવવા તૈયાર થયો, ત્યારે છેલ્લીજ ઘડીએ તું રીસાઈ બેઠી.

બેકદર ! તારા બેવફા દીલને એકવાર ફરીથી પૂછી જો !

૬૦

ભરદરિયે કિશ્તી.

ભવસાગરના ઘરડા ખલાસીઓએ મને બહુ બહુ શિખામણો આપી હતી.

“ જવા દે જીવાન ! ” તેમણે કહ્યું, “ આ તુફાની સાગરમાં તારી કિશ્તી જોખમાશે અને પેલે પાર નહિં પહોંચાય. ”

મેં તેમની શિખામણ નહોતી માની.

અય પરસ્તાની પંખી ! મેં તેમની શિખામણ નહોતી માની અને તારીજ ખાતર ભરદરિયે કિશ્તી અંપલાવવા હું તૈયાર થયો.

—પણ તારી સમીપ એ બધી વાત આજે નકામી છે !

૬૧

—તો શી દશા ?

બાબત સમજતી હોય, છતાં દીલ ખોલાતું ન હોય, અને હેયું મુઝાતું હોય, તો, શી દશા ?

૬૨

જુઠ્ઠી !

બસ.—બલાસ ! રમી ચૂક્યો !!

—જોઇ લીધું કે તારી સાથેની મહોબ્બતમાં શી મીઠાશ છે !

જુઠ્ઠી !

મારું જીવન આમ ખતમ થયું પણ મારી આશાઓની ચિતામાંથી અનેક નવજીવાનોને શીખવાનું મળશે.

તારી સાથે ઇશકના દાવ ખેલતાં સૌએ બે ઘડી થાંભી જશે અને વિચાર કરશે.

૬૩

એકલડી નૌકા.

ખુલ્લા સઢે હોડી મેં હંકારી મૂકી.

એ અફાટ દરિઆવમાં અમારી નૌકા એકલડી હતી.

ઉપર આલ અને નીચે પાણી.

કાળીની કૃષ્ણપર નાચતા કૃષ્ણની જેમ, કુંકાડા
મારતા એ ઉછળતા સાગરપર, અમારી નૌકા
નાચી રહી.

મારો આત્મા અબોલ રહી એ બધો ખેલ
જેયાંજ કરતો હતો.

૬૪

હગારી માશુક.

તેનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરશો.

હજ્જરો પર તેણે પોતાનું જાદુ અજમાવ્યું
છે, હજ્જરોને તેણે ભુરકાવ્યા છે.

એકવાર તાળી આપી ફરીથી આશ્વાસનનો
એક સખુન પણ તેણે ઉચ્ચાર્યો નથી.

એકવાર આગ લગાડી કોઈનાં પણ બળતાં
હૈયાંને બુઝવવા તેણે પ્રયત્ન નથી આદર્યો.

ખરે ! તેનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરશો !

જવાબી.

તમે કરશો કે જફા મહારી વશને બદલે
કહોને, અય સનમ ! હું પ્યાર કરું કે ન કરું ?

x

x

x

ખૂતો બેકદ્ર છે : લાખોને કર્યા છે પામાલ
દિલ હું આપીને ઇતબાર કરું કે ન કરું ?

x

x

x

મહારું દિલ છીનવી, ના કહે છે આપવા પાછું :
તોછડું લાગશે, તકરાર કરું કે ન કરું ?

અમૃત. કે. નાયક.

૧

નાગણુ.

નાગણુ જેવી ઝેરીલી તારી પ્રકૃતિને પિછાનું
છું. મારા હુઃખમાં દટાએલો હું જગતના એક ખૂણે
જ્યાં જરા જંપીને બેસું છું, કે તારી ફણા ફેલાય છે,
તારો કુંકવાટ શરૂ થાય છે.

અરે, રે ! મેં તારું શું બગાડ્યું છે ?

૨

દીનયાચના.

રે ! અમૃતની તો આશા નથી, પણ વિષ તો
સુખથી પીવા દે ! સંસારમાં મારે માટે સુખ નથી
તો વગર રીઝ્યે મરવા તો દે !

૩

પલટો.

અરેરે ! જ્યારથી તારે દારે મેં તારા નામની
ટેલ નાખી ત્યારથીજ મારા સુખી જીવનનો ઇતિહાસ
પલટાયો છે.

૪

ફિટ્કાર.

૧ ધિછાર ! શત શત ફિટ્કાર !! x x આ....મ,
-કોઈ ખીલતા જોખન જેવી માથુકેને મળવાનું
મૂકી તારાં યુગપુરાણ કદમ ચુમવાને હું નીચો નમ્યો,
ત્યારે તેં લાત મારી.

-નિષ્કુર ! તેં મને ધૂતકારી કહાડ્યો !

-ધિછાર !

૧ તદાર્પતાખિલાચાર : સન્ કામક્રોધાભિમાનાદિકં તસ્મિન્નેવ
કરણીયમ્ ।

પ્રભુમાંજ સર્વ કર્મો અર્પિતે (બકતે) કામ ક્રોધ
અભિમાન વિ. તેના પ્રતિજ કરવાં. ના. ભ. સ્. ૬૪

૫

એકજ આલાપ—

મધુવનની ળંસી સમાન તારાં મીઠાં ગાનથી
લોભાઈ મેં સઘળું પડતું મૂક્યું અને તારાંજ ગાન
સાંભળવા દોડી આવ્યો ત્યારે તું મૂગી બની.

અરે ! એક આલાપ તો થવા દે !

૬

દુરંગી દુનિયા.

દુરંગી દુનિયા !

આજ સુધી મેં તારી સાથે ખ્યાર કર્યો અને
પડતા સખુન ઝીલ્યા.

હવે હું છુટો થાઉં છું.

અરેરે ! તારા એ સ્વર્ણપન્જરમાં મારા જેવાં
કેટલાંયે પંખેડે પુરાયાં હશે !

૭

મારાં ગીત.

જ્યારે મૃત્યુનાં ઢોલ વાગશે ત્યારે મારાં ગીત
એની મેળેજ એ મહાનાદમાં બંધ થશે.

અત્યારથીજ મારાં ગીત બંધ કરાવવાની
તમને એવી શી તાલાવેલી લાગી છે, કે દુન્યવી
કાયદાનાં દફતર ઉઘામો છો અને મને પીડો છો !

૮

ઝંખના.

સહનશીલતા મારાં ગાનથી કંટાળી છે ને
વિદ્વત્તા તો એ ગાન સુણી બા'વરી બની છે.

જગત હવે મને ચૂપ રહેવા સૂચવે છે.

અકસોસ !

હું શું કરું ? મારું હૃદય તો તનેજ ઝંખે છે.

૯

પ્રશ્ન.

સખુર !

—તારા માટે જીવનમાં મેં શું શું નથી કર્યું?
અને આમ છતાં યે તેં બોલવા જેવું શું રાખ્યું છે ?

બોલ, શું જવાબ દે છે ?

૧૦

મુઝવણ.

તારા સનાતન સંદેશ હું સમજી શક્યો નથી
અને અક્ષરલેખ ઉકેલી શક્યો નથી.

વિયોગની જવાબમાં હું તેથીજ ઝંપલાઉં છું
અને જીવનના સુખને જલાવી દઉં છું.

તારા દિવ્ય સંદેશ ક્યારે સમજાશે ?

૧૧

મીઠાશ.

જેણે જેણે તારા મંત્રો સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેઓને ઘેલછા લાગી છે, અને જગતનું ભાન ભૂલ્યા છે.

હું પણ આજથી તારા મંત્રો સમજવાનો પ્રયત્ન કરું છું. સમસ્ત બ્રહ્માંડનું ભાન ભૂલી મારે તારાજ ચરણમાં વિલસવું છે.

અહો ! તારા માટે ઘેલા બનવું એમાં પણ કેટલી મીઠાશ !

૧૨

૧ ગાનપ્રાબલ્ય.

જ્યાં સુધી આકાશના તારાઓમાં એક પણ પલકારો થયાં કરશે,

જ્યાં સુધી સાગરનાં જળ એક પણ પળ ડોલ્યાં કરશે,

૧ સ્વરચિન્હ દોલન સૂચક છે. આ મૂકતક સ્વરભાર પૂર્વક ન વાંચતાં અન્યથા વાંચવાથી સહજ જ પ્રાણહીન બને.

જ્યાં સુધી મારા હૃદયમાં એક પણ ધબકારો
ચાલુ રહેશે, ત્યાં સુધી મારાં ગાન સમસ્ત વિશ્વને
ધૂળવી મૂકશે.

૧૩

નિષ્ઠુર !

અરે રે ! બુઢ્ઢા ભડતો કહેતા કે “તું તો
હયાણુ છે !” પરંતુ, માનિનિ ! મારા ચિરાતા જીગર
ને નિષ્ઠુરતા સિવાય તારામાં કશુંજ નથી સમજાતું.

નિષ્ઠુર ! તારી ઝંખનામાં દિનપ્રતિદિન મારું
હૃદય ચિરાતું ચાલ્યું છે !

તને તે શું કહેવું ?

૧૪

નિરાશાના સંદેશા.

હ....ર, હ....રથી નિરાશા સંદેશા લાવે છે
કે, “હજીયે તારાં મૌન તૂટ્યાં નથી.”

અરેરે ! તે શું કરવા ધાયું છે ?

૧૫

તું

સૌન્દર્યના જીરખામાં છુપાતી સન્ધ્યા વિસ્મિત
નજરે તને નિહાળતી શરમાય છે.

હ....૨ મહાસાગરમાં સમાતો સોનેરી સુરજ
તને જોવા સહેજ સ્થંભી જાય છે.

રૂપાના કળશવાળી અને રૂપેરી પુષ્પની છાબ
ભરી આવતી શાન્તિમય નિશાનાં ઝાંઝર હ....૨
ઉંડાણમાંથી ઝમકે છે.

તાંજે સ્વાગત કરવા સર્વ કોઈ આતુર છે !

૧૬

એમાં મારો શો દોષ ?

એમાં મારો શો દોષ ?

કહે ! એમાં મારો શો દોષ ?

પહેલાં માંજે હૃદય શાન્ત હતું. પરંતુ, માનિનિ !
જે દિવસથી તેં એ રસગીતા ગાઈ, ત્યારથી મારામાં
કંઈ કંઈ તોફાનો મચવા માંડ્યાં.

મારી દૃઢતામય શાન્તિ ધ્રુજ ઉઠી, અને
મોહનામાયા અંતે મેં આશાના ઉંડાણમાં ઝંપલાવ્યું.

રે આશાના ઉંડાણમાં ઝંપલાવ્યું !

૧૭

ઝંખના.

આશાના તરંગી પરપોટા રંગબેરંગી બનતા
અને કુટતા. પ્રયત્નના આવેશમય પડઘા દૂર પ્રદેશમાં

પડતા અને સમાતા અને આવેશમય જીવન આગળ
ધસતું અને પાછળ પડતું. છતાં તારી ઝંખના તો
દમબદમ ચાલુજ રહેતી !

૧૮

સીમાપ્રદેશ.

એ પ્રદેશમાં શાન્તિ અને અશાન્તિની
સીમાઓ સંધાતી હતી.

પ્રકાશ અને અંધારનાં પૂર ત્યાંથીજ ઉભરાતાં
હતાં.

હર્ષ અને શોકના ધ્વનિ એ સ્થળેથીજ ઉઠતા
હતા.

જીવનપ્રવાહમાં તરંગિત બનતી મારી વૃત્તિઓ
પણ આશા અને નિરાશાની એજ ઉદયભૂમિમાં
અસ્ત પામી.

૧૯

કવિતા.

એ સીમાપ્રદેશમાં કલ્પના અને હૃદય મળતાં
અને જીવનના તારપર અનુભવની અંગુલિ થરકાવતાં
ઉંડું ઉંડું ગાતાં.

ઘેલાં માનવોએ એવાં ગીતને કવિતા કહી.

કવિઓએ એમાં અંતરની વેદના અનુભવી.

૨૦

અનંતસુંદરિ !

મને શું માલુમ કે જગતનો જાડુ તારામાંજ
અબકે છે? હું શું જાણું કે પ્રકાશનાં પૂર તારામાંથીજ
સ્ફુરે છે !

ક્યાંથી ખબર કે વિશ્વનાં સર્વો તારી
આજ્ઞાનેજ અવલંબે છે ?

અનંતસુંદરિ !

તારા મંત્રદંડથી તેં તો સમસ્ત વિશ્વને વશ
કયું છે !

-અરેરે ! આજ સુધી હું ભૂલમાંજ લટકયો !

૨૧

રે બેવફા !

પૂર્ણિમાના પ્રકુલચંદ્ર સમાન જીવનકમળને
જેણે એકજ ક્ષણમાં બીડાવી દઇ તું ભ્રમરીને
હૈયામાં ધારણ કરી ત્યારે મધુમીઠા હૃદયરસને ન
પીતાં તેના હૈયાને કોરવા તું તૈયાર થઇ છે ?

રે, બેવફા ! વિચાર કરી જો !

૨૨

મીઠાં સ્વપ્નો.

કાંઈ કાંઈ મધુર સ્વપ્નોમાં મન મશગુલ હતું
અને આનંદમાં આત્મા ડોલતો હતો.

પણ એકાએક નેત્ર ખુલ્યાં અને એ રસસૃષ્ટિ
સંકેલાઈ ગઈ ! કેલું મીઠું સ્વપ્ન ! કેવી રમણિય પળો !

૨૩

ખહાવરો.

ખહાવરાની જેમ મેં આમ તેમ જોયું.

હર સરિતા અટ્ટહાસ્ય કરતી ઉભરાતી હતી
અને કિનારા પરનાં વૃક્ષો ઝુકી ઝુકી તેને નમન
કરી રહ્યાં હતાં. હું એ નિરવધિ જગતમાં લીન
થતો સ્થંભીજ ગયો !

૨૪

સારંગીવાળો.

સારંગીવાળા ! તેં તો મને ઘેલો ખનાવી મૂક્યો.

એ કર્ણ તારને છેડતી તારી અંગુલિએ તો
મારા જીવનના તાર ધ્રુજાવી મૂક્યા છે. હૃદય ફાટું
ફાટું થાય છે.

શયતાન ! તારાં એ ગીત બંધ કર !

૨૫

બેકદર.

અય, બેકદર !

ઉંઘ વિનાની રાત્રિઓ મેં તારા ધ્યાનમાં જ ગાળી
છે. નિમિષ વિનાનાં નયન મેં તારી વાટ જોવામાં જ
પ્રેર્યાં છે.

—અને ખાંડાની ધારે અનેક ઉપવાસો મેં તનેજ મળવાને કીધા છે. છતાં નિરાશાનો ખ્યાલો તો મારેજ પીવો પડ્યો છે !

૨૬

વિયોગી ચેહ.

એ વિયોગી ચેહના તડતડાટમાં વિજયનો ધ્વનિ હતો. એમાં અનંત આશા અને અખંડ શ્રદ્ધા તણખતાં હતાં.

વિયોગની ભભૂકતી ચેહને બુઝવવા કોઈ પણ પ્રકારની શક્તિ સમર્થ ન હતી !

૨૭

ભસ્મનિષ્ઠ.

સ્વર્ગની કલ્પના સમાન આ સુંદર જીવનને વિયોગની જ્વાળામાં મેં હોમી દીધું છે. સનમની શોધમાં જીવનની મઝા જલાવી દીધી છે.

હવે હું ભસ્મનિષ્ઠ બન્યો છું.

“ફના-ફિલાહ !” ?

૧ ફના-ફિલાહ : પ્રભુમાં સર્વ સમર્પણ.

“હું” અને “મારું” - એ નાશ થયા પછીની દશા. “સાશી” દશાનું એ લક્ષણ છે “સાશી” - બ્રહ્મનિષ્ઠ-સામાન્ય મનુષ્યથી પર છે. સામાન્ય મનુષ્યને દેહાભિમાન હોય છે જ.

‘અહંમમાભિમાનલક્ષણોપેતો મનુષ્ય :’

“હું” અને “મારું” એવા અભિમાન રૂપ ત્રલક્ષણવાળો તે મનુષ્ય.

૨૮

મંત્રજવાળા.

એ ભસ્મરાશિમાંથી ફફડી ઉઠતા “અધોરમંત્ર”થી ગગનનો ગુંબજ ગાજતો અને ચિતાની જવાળા જેવાં ભડકતાં અનેક વિયોગી હૃદયાં ખાક બનતાં.

જાણે વિશ્વનો પ્રલય કરવાને દાવાનળ પ્રકટી ઉઠ્યો હોયની !

એ મંત્રજવાળાથી જગત બધું સીઝાતું અને મુંઝાતું !

૨૯

ભયાનક સ્વપ્ન.

ઘણુંજ ભયાનક સ્વપ્ન !

—ધૂજવા લાગી ધરતી અને ઘડાકો થયો.

આકાશમાં અંધાર છવાયાં અને જવાળાઓએ દિશાઓ ઘેરી.

નાગણોની સળકતી જુહાઓ સમાન અગ્નિ-શિખાઓએ ચોદિશ ચમકવા માંડયું.

એ પ્રલયાગ્નિમાં સમસ્ત વિશ્વના સૌન્દર્યને ક્ષણભર ભસ્મ થતાં જોયું—અને હું જાગ્યો !

હૃદય હજીયે ભડકે છે !—કંપે છે !!

૩૦

નિષ્ફળ કલા.

શિલ્પિઓ અને ચિતારાઓ !

પ્રિયાને માટે તલસતા આ જીગરમાં ઉભરાતા
ભાવ તમારાં ટાંકણાં અને રંગમય પીંછીઓ નહિંજ
ઉતારી શકે ?

ક્યાં ગઈ તમારી કલા ? ક્યાં છે તમારી
ચતુરાઈ ?

૩૧

વિરહઘેલી-

સાંભળો સરિતાઓ, તમારી સમીપ મારી
બંસીના બે મધુરા સૂર બજાવી લઉં.

પછી પળજો તમારા પ્રીતમના પંથે સુખેથી.

વિરહઘેલી વનિતાઓ ! થાલો.

સાગરરાજને મળવા ધસતાં તમારાં હૈયાંને
મારાં વિરહગીત મીઠાં લાગશે.

-કદાચ મીઠાં લાગશે.

થાલો !

૩૨

ક્ષમાની સરિતાઓ.

મેં તો ક્ષમાની સરિતાઓ વહેતી મૂકી છે, જેમાંથી જગતના ગુન્હાઓ વહી જશે અને મારા તલસતા જીગરને તારાં ગાન ગાવાનો પુરતો વખત મળશે.

૩૩

વિરહસંગીત.

મને તેઓ કહેતા કે હવે તારાં વિરહસંગીત બંધ કર. તારાં ગીતથી સમસ્ત વિશ્વ આંસુ રેલે છે.

સર્વત્ર....ત્રાસ વરતાય છે.

-તેમાં હું શું કરું? મારે તો માફ હૃદય ખાલી કરવું છે.

૩૪

હુંજ મુરખો.

હા! હુંજ મુરખો કે તારા અનંત સ્વરૂપની પ્રતિકૃતિને મેં મારા માનવ હૃદયમાં ઉતારવા યત્ન કર્યો!

-ને તારી જળહળતી પ્રતિમા સામે મીટ માંડી આનંદ લેવા આતુર બન્યો !

૩૫

કોને પૂછું ?

હર, હરથી હાંફતી આવતી સરિતાઓ તારા સમાચાર આપ્યા વિના સાગરની ધૂનમાં રેલી જાય છે.

પ્રભાતનાં પંખેડ પાંખો ફફડાવી ઉંચે ઉંચે ઉડ્યાં કરે છે.

—અને તરવરો ઝુકી ઝુકી અટ્ટહાસ્ય કરે છે.

—અહો ! તારા સમાચાર કોને પૂછું ?

૩૬

પ્રેમી.

હતો એક પ્રેમી, જેને જગત ઘેલો માનતું. ભડભડતી ચિતામાંથી તણખતી ચીનગારીઓ તરફ તે જોતો અને રોતો.

જ્યારે એ આહ નાખતો ત્યારે માનવોનાં હૃદય કંપતાં અને હૈયામાં હોળી સળગતી.

એના અવાજમાંથી કોઈ એવી ઉંડી વેદના ધ્રુજ ઉઠતી કે તે સાંભળી કોમળ કાળજી ફફડી ઉઠતાં અને અંતર વલોવાતું.

એ ફના-દિલ સુફીના ભડકતા જીગરને બુઝવવાનો માનવજગતમાં એછેય ઉપાય ન હતો !

—એછેય ઇલાજ ન હતો !!

૩૭

વિયોગનાં તીર.

એ વિયોગનાં તીર તો કલેજાંને ચીરી જીગરને
જલાવતાં છતાં, આપની યાદી રૂપ હોવાથી, દિલનાં
દર્દ સમાવે છે, જીવન ટકાવે છે !

ખ્યારાંઓ,

એ તીરને ખેંચી કહાડી હૈયાનેઃ ઘા રૂઝવવા
જશે તો પ્રિયાની યાદીનેઃ અભાવ મારા પ્રાણ
તત્કાળ લેશે.

મારા પર એવી દયા કરતા ના !

૩૮

આશાનાં રૂદન.

આશા ! આશા !

અરેરે ! જો તું ધૂસ્કાં ભરી આમ રોવાનું
ચાલુ રાખશે તો તારાં કલ્પનામય નેત્રો અંખવાશે,
ઉત્કંઠામય કંઠ રૂઝાશે અને અંતરનો ઉલ્લાસ ઉડી
જતાં તારૂં કોમળ હૈયું કરમાશે.

શીઠ, સખી ! આમ ઓછું લાવી ધૂસ્કે ધૂસ્કે
રૂવે છે ?

૩૯

પનિહારી.

પનિહારી !

અમૃત ઝરણુનાં મીઠાં જળ લાવ-મારે માટે
લાવ. બદલામાં, ઘેડી ! જોઈએ તો જીગર લે-સર્વસ્વ લે !

૪૦

ઝોખાતું જીવન.

હા ! ઝોખાય છે !

-માફે જીવન ઝોખાય છે.

અરેરે ! તારી અધરસુધા પી મારા પ્રાણ
કયારે ફેરશે ?

૪૧

હવે તો-

હવે તો એક પતંગની પેરે મારે એ અનંત-
જયોતિમાં ખાક થવું છે,

અંધારની માફક આકાશની અવિચ્છિન્નતામાં
સમાવું છે. ખંસીના સૂરની માફક પવનની પાંખો પર
એસી જગતના દૂર દૂરના પ્રદેશમાં ઉતરી પડવું છે !

૪૨

મસ્તહીલ.

શું હું સારી આલમનો શહેનશાહ નથી કે
મારે તારી તહેનાતમાં ખડા થવું ?

શું હું અલ્પઅનિરન્જન યોગી નથી કે મારે
તારા સૌન્દર્યમાં લોભાવું ?

૪૩

પ્રપંચી.

પ્રપંચી !

તેં મને છેતર્યો છે.

માનવની આશા સમાન તું અપસરાની જ્યારે
મેં ઝાંખી કરી ત્યારે હું સ્વપ્નસ્થ દશામાં હતો.

જીવનની જ્યોતિ સમાન તારી ઝળહળતી
આકૃતિ મેં જ્યારથી જોઈ, ત્યારથી હું અંજલિ લેતો.

મસ્ત માનવોને મુખે જ્યારથી તારાં વખાણ
સાંભળ્યાં ત્યારથી તારી ઝંખનામાં આયુઃશેષ ગાળતો
આગ્યો છું.

અરેરે ! તેં મને છેતર્યો છે.

૪૪

જડતાના અવરોધ.

કોટિ કોટિ સૂર્યનું તેજ મારામાં ભરેલું છે.
છતાં અંધારના ઉભરા કેમ આવતા હશે વાં ?

આણુએ આણુમાં ચેતનની ચીનગારીઓ
ભભૂકે છે, છતાં એ અગમ્ય સ્ફુરણમાં જડતાના
અવરોધ શાથી થતા હશે વાં ?

૪૫

અમારો ભેખ.

અમને જોઈ તમે ખાખ ચોળશો તો સંસારી
જ'બળ તમારી સાથે આવશે.

અમને તો વિરહનાં તીર લોકાયાં છે.

અમારો ભેખ અટપટો છે !

૪૬

છેલ્લી સફર.

આશાના સમુદ્રમાં આ છેલ્લી સફર છે.
પ્રવૃત્તિનો પવન પ્રતિકૂળ નથી. નાવિક અને નૌકા
નબળાં નથી. શાન્તિના સદ ચઢાવ્યા છે.

કદાચ પેલે પાર પહોંચીએ પણ ખરા.

ઘશ્કના બંદાને આફત કેવી ?

૪૭

બુઝર્ગ દરવિશ !

બુઝર્ગ દરવિશ ! તમને એ મળી કે ના
મળી ?

કે પછી, પ્રિયાના પાક પંથમાં નિગાહ કરતાં
કરતાં સફેદીમય નિરાશા તમેયે સેવી ?

બોલો-બોલો !

૪૮

નાકારણે-

તારા ચરણે આટલી આટલી ચરજ ગુજારી
મેં રહ્યો એક હરફ પણ તેં ઉચ્ચાર્યો નથી.

લલૂકતા જીગરની આગને ન બુઝાવતાં તેં
માત્ર મારી મશ્કરીભરી ઉપેક્ષાજ કરી છે.

અને હજી પણ વિના તકસીર તું મને
કારે છે !

૪૯

ગદિલ.

સંગદિલ !

આ કમનશીળ નયનોએ તારા રૂપમાંજ
લાવ્યું અને તારા જીગરના ઝહરને મારી આશા-
ભીરાંએ અમૃત માન્યું. તોયે તું મારા તરફ
ભરી નજરે જુએ છે ?

ગુન્હો તારા નૂરમાં અંજતાં મારાં ચશ્મનો :
આલમને મસ્ત બનાવનાર તારા એ દિદારનો ?

૫૦

રીતે વર્ણવું ?

સુરખીથી ઉભરાતા તારા આ હોઠ પર
પ્રાણતના કલામે ભર્યા છે ને તારી ચંચળ
મોમાંથી અલિપ્ત ઝહર ઉભરાય છે.

તને તે હું કઈ રીતે વર્ણવું ?

૫૧

ભવાટવીમાં ભૂદયો પ્રવાસી.

ચોતરફ વેર અને વે'મનાં વાદળ ચઢી આવ્યાં
કે. ચારે બાજુએથી અનાદર અને તિરસ્કારનાં તોફાન
મૂકે છે.

ભવાટવીમાં ભૂદયા આ પ્રવાસીને તારાં ચરણનું
પરણ હા! ક્યાં મળશે ?

૫૨

ભક્ત અને કવિ.

તર્કને તરછોડી હવે તો હું શ્રદ્ધાને શરણે
મઉં છું. અકલ્પ્ય ચરિત્રને હું ભક્તિના ભાવોથી
આલેખું છું.

કવિ બિચારો કલ્પનાની પીંછીથી ભક્તાહુદયમાં
ધૂમાતા ભાંવો સ્પષ્ટચિત્રમાં કેવી રીતે આલેખી શકે ?

૫૩

મારી નિર્બળતા.

બુદ્ધિ ઉપર હૃદયનો કાબુ નથી, નિશ્ચય ઉપર
મંડળની સત્તા નથી, આવેશના અટકાવ માટે ઉપાય
નથી.—આવા મહા પ્રવાહ સામે નિર્બળતા ક્યાં સુધી
ટકશે ?

૫૪

ર્યાપાદ પૂજા કેની કરું ?

મારી છાબમાંની કળીયો ખીલી અને
ખીપમાંનું ચંદન ઠયુ અને સુકાયું, શીતળ
ની ઝારી ઉની પણ થઈ ગઈ. છતાં, તું તો
આવી !

અરેરે ! અર્ધ્યાપાદ પૂજા કેની કરું ?

૫૫

બધું શું અને શાથી ?

જ્યાં સૌન્દર્ય છે ત્યાં લોકતા નથી અને જ્યાં
નેત છે ત્યાં સ્થિરતા નથી.

ભયંકરતામાં ભવ્યતા જોતાં માનવહૃદય કંપે છે.

—અને અદ્ભૂત દૃશ્યથી અંજાઈ ચમત્કારને
પૂજે છે.

જ્યાં રસ છે ત્યાં સખલન છે.

હુઃખમાં પણ સુખની આશા ઉભરાય છે.
નથી સમજતું કે આ બધું શું અને શાથી છે ?

૫૬

યુક્તા.

ગઈ કાલેજ એ સુખના કુવારા સ્ત્રીપ આશાનો
નાચી રહ્યો હતો.

ગઈ કાલેજ એ કિરણમંડપમાં ચેતનના પ્રવાહ
ભરાતા હતા.

—એ બધું ક્યાં ગયું ?

૫૭

ટમાળ.

એતો સાગરનાં જળ ડોલ્યા કરવાનાં, ચાંદા
જે હોવાના અને આથમવાના, યૌવનનાં પૂર
ખરાવાનાં અને ઠલવાવાનાં.

જીવન અને મૃત્યું ?

શું શોચો છો ?—ઘટમાળ તો ભરાયે ખરી
ને ઠલવાયે ખરી.—શું પૂછો છો ?

૫૮

તાસી !

જ્યાં. સુધી સુકાન નહોતું તૂટ્યું ત્યાં સુધી
કિનારે પહોંચવાની આશા હતી.

પણ સુકાન તો તૂટ્યું છે, સમુદ્ર તોફાની છે
ને નૌકા વમળે ચઢી છે.

ખલાસી ! હવે શોક શાને કરે છે ?

૫૯

કરે ?

શું કરે ?

હૃદયના ભાવ આલેખવાને શબ્દ નથી. દિલની
ઝ હોલવવાને શાન્તિ નથી.

મને હૃદય છે પણ હું કવિ નથી.

મને કાંઈક થાય છે પણ સુઝ પડતી નથી !

૬૦

ચરણ ચૂમવા દે !

અરેરે ! એકજ વખત જો તારી ચરણ
ને ચૂમવા દે તો આ આશામય જીવનને એકજ
પ્રેમમાં સંકેલી લઈ વિરામ પામું.

ખસ, એકજ વખત ચરણ ચૂમવા દે !

૬૧

૩ં મૌન.

તારા મુખચન્દ્રે મારા આગરહૃદયમાં ભરતીઓટ
લાવ્યાં અને તારા જાડુએ મારા જીગરને અધીરું
લાવ્યું.

છેવટે સંસાર છોડી હું સાધુ થયો.

છતાંયે તારાં મૌન ખૂટતાં નથી !

૬૨

ક્યારે મળશે ?

શ્રદ્ધા, એ અનંત આશા છે. જીવન, એ
માને અવલંબનું સ્કુરણામય ચેતન છે. પ્રયત્ન, એ

ચીનગારી

વનનો સ્વભાવ છે. પ્રવૃત્તિ, એ પ્રયત્નનું નિમિત્ત
સુખદુઃખ એ પ્રયત્નશીલ જીવનની ભૂમિકા છે :

—અને તારાં ચરણનું શરણુ એ તો શ્રદ્ધામય,
શારંગી, પ્રયત્નશીલ જીવનની પ્રગતિનું અંતિમ
ય છે.

જીવનદેવિ ! તું ક્યારે મળશે ?

૬૩

ત્રે !

દેવિ !

માનવના હૃદયમાં તો ઉચ્ચ નીચનો ભેદ
હી છે અને સૃષ્ટિનાં સત્વોએ તો સત્તાનું સામ્રાજ્ય
કાર્યું છે.

પરંતુ તારા દરબારમાં તો ચંદ્રિકાનાં ઝરણ,
જીણા ઓધ અને પ્રણયના પ્રવાહ નાના અને મોટા
ને માટે સરખા વહે છે.

—હું જાણું છું કે સરખા વહે છે !

૬૪

શૂકના રાહ.

ખુદ્દા સુપ્રીઓ કહેતા કે માશૂકના રાહમાં
તના સોદા છે.

જીગરનું જોર હોય તેજ અખમની વેદના
જીરવી શકે.

લક્તજનો ગાતા કે ભક્તિના મારગ તો ચૂરા
માટે છે, એમાં તો શિર તણાં સાટાં છે:-એ વાટયો
તો વસમી છે !

ભલે, ગમે તેમ હોય ! માશુકનું નામ લેતાં
અબહ થવું એમાંયે ઓર મીઠાશ છે !

૬૫

મંજૂરે નજર.

સુલ્તાના,

તારો ગુલામ જીવનનાં ગાન નજર કરે છે
અને ફરમાનની રાહ જોતો ઝુકી રહ્યો છે !
મંજૂરે નજર ! રહમ કર, રહમ કર !

“આશક આ પડ્યો બેહોશ : મરી જાયે હિજરાત :
આ ફરહાદની કબરે નથી શિરીન સૂવાની !”

x

x

x

“જફાને, ને સનમને, ને સનમની ફૂરતાને, ને
જહાંને આપતા જશું સલામી આંસુની છેલ્લે !”-કલાપી-

વિભૂતિ.

હઝારો ઓલિયા મુશિદ ગયા માશુકમાં ડૂબી :
 ન ડૂબ્યા તે મુવાઃ એવી કલામે સખ્ત ગાધ છે !
 અમૃત. કે. નાયક.

x

x

x

“કહા હકને, ‘તું કર સિઝદા’ તો મજનૂને કહા હકસે:-
 ‘મેરા સિઝદા હય લયલાંકો કયા ઉસ્સે’ તું બડા હોગા ?
 ‘અગર સૂરત તું લયલાંકી, ખુદારા બનકે આબને’
 ‘યે સરતનસે જુદા કરકે, તેરે આગે ધરા હોગા !
 ‘મુઝે ખ્વાહિશ હય જનતકી, ન ખ્વાહિશ હર ગિલમાંકી,
 ‘મુઝે ખ્વાહિશ હય લયલાંકી, મેરી લયલાં—મિલા મૌલા.
 ‘તેરા અહેસાં બડા હોગા !’ ”

“સાગરનું” ગઝલિસ્તાન. (પ્રસ્તાવના)

૧

માશુક વિનાનું બેહિશ્ત.

ફિરિશ્તાઓ,

તમારા બેહિશ્તમાં ગુલ છે, ખુલખુલ છે, આ
 ને હયાત છે, કાતિલ પરિયાં છે, બધુંયે છે, પણ—
 દેલબર નથી !

ત્યાં તેનાં જાડુ ધં નૈનાં નથી, બેમિસાલ સૂર નથી, મગરૂર હૈયું નથી.

માશૂક વિનાના બિયાંબાનુ જેવા તમારા એ બેહિશ્તને હું શું કરું ?

૨

તેજ રાહ.

જે રાહિ મજનું અને ફરહાદ ગયા. છે, તેજ રાહ અમે લીધી છે. તેજ રાહ અમે સ્વીકારી છે કે જે રાહિ મન્સુર અને ખ્રિસ્ત ઝબહ થયા છે.

૩

અમારા દિલની આગ.

અમારા દિલમાં તેજ આગ લભૂકે છે, કે જેમાં મીરાંનું વિષ ખાક થઈ અમૃત બન્યું.

અમારા દિલમાં તેજ આગ લભૂકે છે, કે જેના પ્રતાપે ગોપીનાં દિલ ગોવિન્દ બન્યાં.

૪

કારમી વેદના.

ઉંડે ઉંડે સળગતા જીગરની આગ કોઈ દિ અનુલવી છે ?

મૂર્ખ ! એવી કારમી વેદનાનો તને અનુલવ કયાંથી ?

૫

અવધૂત.

આ અવધૂતની આંખમાં અટલ શ્રદ્ધા અને ઉંડી લાવના લરેલાં છે.

એની ઇશકની ધૂણીના અંગારા કદીયે ખુઝાયા નથી.

એણે અડગ રહી આ જંગલમાં વર્ષા, ટાઢ અને તાપ સહન કર્યાં છે. છતાંયે વિશાદની છાયા એના ચહેરા પર જરાએ નથી આવી.

જેમણે જેમણે એ જંગલમાંથી પગવટ રાખી છે તેમણે તો “ઈશકની આગમાં ફના થતા એ યોગીને “સનમ”ના ધ્યાનમાં સદાએ મસ્ત રહેતો નિહાળ્યો છે.”

૬

પાસાબાજી.

પાસો ફેંકવો છે ?

ફરી ફરી તારા હૈયાને પૂછી જો.

૧ “ઈશક” નો અર્થ અહીં “ઈશકે હકીકી” લેવો. “ઈશકે મિજાજી” અને “ઈશકે હકીકી” એમ દશકના એ પ્રકાર છે. મિજાજી ઇશક પાર્થિવ પ્રેમનો પર્યાય છે. હકીકી ઇશક દિવ્ય પ્રેમના આધ્યાત્મિક અર્થમાં વપરાય છે. હકીકી ઇશક “ઈશકે ખલાહી” પણ કહેવાય છે.

બાજી પલટાશે અને ખુબાર થવાનો પ્રસંગ આવશે.

એક વાર સારા સંસારમાં દાવાનળ સળગી ઉઠશે.

તું નહિં ધારતો હોઈ તે દિશામાંથી જવાળા-મુખી ફાટશે અને તારી નીચેનીજ ધરતી ઘડાકાબંધ ધૂજી ઉઠશે.

એક વાર ફરીથી વિચાર કરી જો. જીવવાની તાકાત છે ?

૭

એ સુંદર સરોવર !

ગહનતાના આરા ઉપર ઉભો રહી હું એ સુંદર સરોવર જોયાં કરું છું, કે જ્યાં આત્માની પાંખડીઓ ફૂટે છે અને ઉર્મિઓની પરંપરા ઉછળતે હોયે અનંતનાં ગાન ગાય છે.

૮

આનંદનું પારણું.

દર્શનભૂખ્યાં લોચન આજે આનંદનું પારણું કરશે અને તપસ્વી હૃદય ત્રિભુવનમોહિનીના ગાનમાં ગુંથાશે.

આજે રસનાં પૂર આવશે, અનંતશાન્તિ ઉભરાશે અને વિશ્વની દેવી વિયોગી યોગીની બહારે ધાશે.

૯

શરાબ.

એ શરાબ તો હું નથી પીવાનો.

શરાબના ઘેનમાં રખેને મારી આંખો મીંચાય
અને મારી સમીપથી સૌન્દર્યનો અંખાર ફર થાય !

૧૦

પ્રતિજ્ઞા.

મૂશળધાર વરસાદ પડે છે તેમાં મારે શું ?

હું તો આ નદીની લેખડ ઉપર ઉભો રહીશ.

ફીણુ ભર્યાં મોજાં છોને આવતાં અને પૂરથી
કિનારો ભલે તૂટતો.

મને તો માથુકે અહિંજ મળવાનું કહ્યું છે.

પ્રિયાનાં વેણુની પૂજા પ્રાણુથી કરીશ.

૧૧

“તું આવી!”

તેજનો અંખાર ઉભરાયો અને અંધારના
ગર્ભમાંથી વિશ્વ પ્રકટી ઉઠ્યું.

ચેતના ગુંજ રહી, કે “તું આવી !”

૧૨

“તું પ્રકટી!”

એકાએક સૌન્દર્યનો સાગર ઉભરાયો અને
તેના રત્નગર્ભમાંથી ભુવનમોહિની ભભૂકી ઉઠી !

નેત્ર અંજલયાં, હૃદય સ્થંભ્યું અને “તું પ્રકટી”!

૧૩

હું જાગ્યો.

કાળાં વાદળાંથી સુરજનું કોઈ કિરણ પુટતું
હોય, તેમ તારી શ્યામ કીકીમાંથી કિરણના ઓઘ
ઉભરાયા,

-અને હું જાગ્યો.

૧૪

અમીનિધિ.

મેં તો જોયું કે મારી સમીપ અમીનિધિ દહેરાં
લેતો હતો અને સૌન્દર્યનું પૂર તેમાં ઉભરાતું હતું.

પ્રકૃતિના એ મહાપ્રવાહ સામે ટગર ટગર
હું જોઈ જ રહ્યો !

૧૫

સૌન્દર્યનો સાગર.

સૌન્દર્યનો સાગર જ્યાં દહેરાં લેતો હોય ત્યાં
નેત્રને નવરાશ કેવી ?

રસનાં પૂર જ્યાં વહેતાં હોય ત્યાં હૃદયને
પિપાસા કેવી ?

અનાહત ગાન જ્યાં ગુંજતાં હોય ત્યાં
આત્માને અશાન્તિ કેવી ?

૧૬

યમૂર્તિ.

કલ્પનાની પાંખો પર આનંદની દિવ્યમૂર્તિ
જી હતી અને તેના શિરપર રનેહનો મુકુટ
કળતો હતો.

ગહનગગનમાં ઉડતી એ મહાદેવીને ચરણે
વૃત્તિઓ ઢળતી હતી. અને સ્ફુરતા રોમાંચમાંથી
‘ય ભભૂકતું’ હતું. ઐ તત્સત્.

૧૭

૧...માં.

તારા તેજમાં જગતનાં ફૂલો ખીલી ઉઠ્યાં.

તારા શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી વિશ્વની શાન્તિ
લાગી.

તારી આંખના પલકારામાં ઉષા અને પ્રકાશ
લાગ્યાં.

—હું તો જોઈજ રહ્યો !

૧૮

ની ભૂખી.

પ્રેમની ભૂખી પધારે છે, માનવો !

—પ્રેમની ભૂખી પધારે છે.

સ્વાર્થને ચિન્તા સળગાવી મૂકેા સૌ
વિશ્વપાવની આવે છે !

૧૯

ભુવનમોહિનિ.

તેં જ્યારે કિરણની કંચુકી પહેરી, સૌન્દર્યની
પ્રેમી બોલી, ત્યારે તો ત્રિભુવનમોહિનિ ! તારી
મય પ્રભામાં વિશ્વની વિભૂતિઓ ડાલી અને
લી ઉઠી !

૨૦

ગુણદેવી.

અણખીલી પાંખડીઓ ખીલી ઉઠી.

સૌન્દર્યની સરિતામાં ચેતનનાં પૂર ઉભરાયાં.

દિશાઓમાં ડંકો થયો કે પ્રણયદેવી પધારી છે !

૨૧

રી અખંડતા.

ઉષાના સુવર્ણકટોરામાંથી પ્રભાતનાં પૂર
પ્રકાશમાં અને વિશ્વની જડતામાં ચેતન ફફડયું.

મેં તો જોયું કે અણુએ અણુમાંથી તારી
ખંડતા ઝખકી રહી છે !

૨૨

શ્વેતું નાટ્ય.

તેં જ્યારે તારી તેજોમય કફની પહેરી અલખ
ગાવી, ત્યારે અંધારના પડદા ઉઘડયા, પ્રકાશનાં
પથરાયાં, ચેતનની ચીનગારી સળગી, પ્રાણ સ્ફુર્યો
ને વિશ્વનું નાટ્ય શરૂ થયું !

૨૩

આશામય પ્રભાત.

આશામય પ્રભાત ઉગ્યું અને ઉત્સાહની
પાંખડીઓ ખીલી ઉઠી.

દિશાએ દિશાએ આનંદગીત ગુંજાવા લાગ્યાં.
મેં જોયું તો સૌન્દર્યના ચરણમાં તરંગિત યનતા
કે અમૃતમધુરા રસપ્રવાહમાં વિશ્વની વૃત્તિઓ
વિલસવા માંડી.

૨૪

અટકાવશે ના !

મને કોઈ લતાના સુંદર ફૂલ થવું ગમે છે,
અને કોઈ વિશાળ સાગરનાં મોજામાં સંતાકુકડી
રમવાનું મન થાય છે.

મને કોઈ ચમકતા નયનની કીકી થવું ગમે છે
અને કોઈ ઉમદા હૃદયમાં ધોધની માફક ઉભરાવું છે.

મને કોઈ નંદનવનના માળી થવું ગમે છે
અને હૃદયમાં રસમય ચેતન રેલવવાની ઇચ્છા થાય છે.

માનવો ! અનંત યૌવનનાં અનાહત ગીતમાં
જીવન ખતમ કરવાની ઉંડી ઇચ્છા છે.

મને કોઈ શાશ્વતસૌન્દર્યમાં ડુબકી મારતાં
અટકાવશે ના !

૨૫

કાં ? જગાવું અલેખ ?

અહો ! તારી પાસે આવવામાં આડંબર કેવો ?
અને તારા સાનિધ્યમાં ભય શો ? તારા ચરણના
શરણમાં અભિમાન શાં ? અને પ્રેમ ત્યાં શરમ કેવી ?

પ્રિયા ! આ મણિનાં મંડિલ અને જરીના
જામા છોડી, લલૂત લગાવી તારા સમીપ ખડો થયો છું.

કાં ? જગાવું અલેખ ?—જગાવું ?

૨૬

સ્નેહસામ્રાજ્ય.

મારી પાસે સુવર્ણના મુકુટ નથી અને સત્તાના
સિંહાસન ઉપર બેસી જગતને ન્યાય આપવાનો હું
ઢાંગ પણ કરતો નથી.

મારી મહુલીમાં તો સ્નેહનાં સંગીત ગવાય છે
ને જગતની સરળતાનું હસતે મુખે સ્વાગત થાય છે.

મારું સામ્રાજ્ય સ્નેહમય છે.

૨૭

અંબયનું દય.

હું આજથી તારાં ગુણગાન કરવાં માંડી વાળું
છું, તારા સૌન્દર્યસાગર સામે મારાં નેત્ર બંધ કરું છું.

તારા ઝળહળતા તેજમાં અને મનહર ગુણોમાં
મારે હૃદય અંબયું છે.

જ્યાં તારા અનંત ગુણોનાં ગાન ખુટવાનાં
નથી અને સૌન્દર્યસાગરનું પાન કરતાં સંતોષ
મળવાનો નથી, તો પછી સમજીનેજ મૈાન ધારણ
કરું અને નેત્ર મીંચુ તો શું ખોટું ?

૨૮

સૌન્દર્યઘેલો.

રજનિ !

પાડી દે તારા અંધારમય પડદા સ્પષ્ટિના સૌન્દર્ય
પર. એ સૌન્દર્યે તો મને ઘેલો બનાવી મૂક્યો.

હવે તો મારે જીગરની શૂન્યતાને આંસુથી
ઘાવી છે !

૨૯

સંસારના લોકોને !

સંસારના લોકો, સાંભળો :

જેણે જેણે એના સૌન્દર્યનું પાન કર્યું છે,
તેઓ ઘેલા બન્યા છે.

જેમણે એ અનંતશક્તિનાં ગાન ગાયાં છે
તેમણે પોતાની જાતને વિસારી મૂકી છે.

—ને જેને એની લગની લાગી છે તેણે તમારો સંસાર શુષ્ક માન્યો છે.

તમારે પણ આનંદની મસ્તીમાં બેસા બનવું હોય તો તેના શાશ્વતસૌન્દર્યનું પાન કરો.

પધારો માનવો, અમારા મસ્તોના અખાડામાં મહાલો.

૩૦

અનાહતગાન.

સાંભળો, ઓ પર્વતનાં ઝરણાં,

તમારાં ગાન બંધ કરો !

— અને ઓ વનરાજ !

તારાં ગર્જન શ્રોભાવી રાખ.

ચૂપ રહો, ઓ વિશ્વનાં સત્ત્વો,

અનંતનું અનાહતગાન સાંભળાય છે !

—ઉં....ડાણમાં.

૩૧

ભિક્ષાનું અપ્પર.

અરેરે ! “અલખ” જગાવતી તું ક્યાંથી આતી ?
આ ભિક્ષાનું અપ્પર તેં મારે દ્વારે ક્યાંથી ધર્યું ?

અહા ! તારા જેવી યોગિનીનો સત્કાર કરવાને હું ગરીબની ઝુંપડીમાં, પ્રેમભક્તિની ભાવમય ભેટ સિવાય બીજું શું હાજર હોય ?

૩૨

તારી લીલા.

હિમાલયનાં ગગનચુંબી શિખરો અને મહા-
સાગરનાં અનંત મોજાંઓ તારાં કદમે ચૂમવા તૈયાર છે.

તારા એકજ શબ્દમાં ધરતીકંપ અને વિજળીની
શક્તિ છે. તારી બુકુટી ક્રોધમય થતાં જગત ઉપર
પ્રલયમય જવાળામુખી ભભૂકી ઉઠે છે; તારા હાસ્યમાં
વિશ્વની વસંત ખીલી ઉઠે છે.

મહાકાળિ !

તારી લીલા સમીપ માનવશક્તિનો તે શો
પ્રભાવ ?

૩૩

ભાવ સમાધિ.

એ બંસરીના નાદમાં તો “હું” અને “તું” ના
સૂર એકતા પામતા અને જગતનાં માનવો
એનો મોહક અવાજ સાંભળી ધબકતા હૈયે સ્થિર
બનતાં—સમાધિસ્થ થતાં.

૩૪

તારાં સ્મરણ.

તું દર્શન આપે છે ત્યારે હું અંજાઉં છું.

તું દૂર થાય છે અને હું મુંઝાઉં છું.

તારાં સ્મરણની મીઠાશથીજ આ દેહ ટકી
રહ્યો છે !

૩૫

મારી મુંઝવણ.

અનુલવ આલેખાતો નથી અને આવેશમય
ભાવનાઓ સમજાવાતી નથી.

આથીજ અંતરની વેદનાઓ અંતરમાં સમાવી
તારા સામું હું ટગર ટગર જોયાં કરું છું !

૩૬

વિશ્વજનની.

જ્યાં જ્યાં નજર કરું છું ત્યાં ત્યાં તારી
પ્રતિમા નિહાળું છું, જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં
તારું સંગીત સાંભળું છું.

વિશ્વજનની ! અખિલ વિશ્વ તારા પ્રાણમાંજ
ધ્રમકતું ભાસે છે !

૩૭

શા માટે ?

સત્તાને શરણે હું શા માટે જાઉં ?

લક્ષ્મીના હાસ્યથી હું શાને અંજાઉં ?

તારી કૃપામાં વિલસવું મૂકી મારે તે જગતની
શા માટે ગુલામગિરી કરવી પડે ?

૩૮

આદેશનીજ જરૂર—

સત્તા, સૌન્દર્ય અને સુખને તો એક શબ્દ
માત્રથી હું સરળવી શકું, વિશ્વનાં વમળને એક કુંક
માત્રથી સ્તબ્ધ કરું !

પ્રિયા ! તારા આદેશનીજ જરૂર છે !

૩૯

શાને આમ બેલાં કહાડે છે ?

ભાવની ભેટમાં શરત કેવી ? સ્નેહના દાનમાં
આશા કેવી ? કર્તવ્યદિશામાં કામના કેવી ? આપેલાનો
બદલો શો ?

શાને આમ બેલાં કહાડે છે ?

૪૦

નાદાન !

નાદાન !

મને તું પાગલ ન સમજીશ કે ગદ્યગુજરી
વાતો ભૂલી જઈ તારે ચરણે શિર ઝુકાવું !

તારા નાક ઉપર ટેક નાચે છે તો અમારી યે
આંખમાં ખુમારીની સેરો તસતસે છે !

રખે, તું મને ભોળો ધારી લેતી !

૪૧

ઘેલો પ્રવાસી.

નિરાશાના નાવમાં આશામય હલેસાં મારતો
તે અનંત પ્રવાસી એકજ લક્ષ્ય તરફ ઉડા આનંદે
હંકારી જતો હતો.

માનવો તેને જોઈને હસતા અને કહેતા કે
“ એ તો ઘેલો થયો છે ! ”

૪૨

સવિતા.

હ....ર વૃક્ષોની લીલી ઘટામાંથી એકાએક
સ્વર્ણરંગી રજ ઉડવા લાગી,

પંખીઓએ આનંદગીત ગાવાં શરૂ કર્યાં,
ઝાકળદંડા વાયુએ દિશાઓને ટાઢી પાડી.

જોતજોતામાં તો કિરણના ઓઘ સ્ફુર્યાં, પુખ્તો
ખીલ્યાં અને પ્રાચી દિશાએ પ્રકાશદ્વારા જગતને
જાહેર કર્યું કે અરણ્યારથવાળી માનવોની અનેરી
આશા આવી પહોંચી છે !

૪૩

કૃપાવર્ષા.

મારા આશામય જીવનનાં ઝરણુ નિરાશાના
રણુમાં સુકાતાં હતાં અને છેલ્લું રસખિન્ડ ઢળી જતું
હતું એટલામાં તું આવી પહોંચી.

પ્રાણેશ્વરિ ! તારી કૃપાની વર્ષામાં મારો પ્રવાહ
સચેતન બન્યો !

૪૪

જાંદગીનો ચરખો

મહાપ્રભ !

આ જાંદગીનો ચરખો દમબદમ તારી જાંદગી
પુકારી રહ્યો છે અને લિજ્જતના તાર અખંડ
ઉકલ્યાં કરે છે.

અહો ! લિજ્જતના તાર અખંડ ઉકલ્યાં કરે છે!

૪૫

અંતિમ તૃપ્તિ.

આનંદ ! આનંદ !

મને સર્વસ્વ મળી ચૂક્યું છે.

અલ્પબ્યનું ચિત્ર આજે હું મારા હૃદયમાં
આલેખવા શક્તિમાન થયો છું.

ભગીરથ પ્રયત્નને અંતે આજે હું સ્વર્ગની
ગંગાની માનવહૃદયની ભૂમિકા ઉપર ઢાળી શક્યો છું.

મારા અતૃપ્ત આત્માને તૃપ્તિ મળી છે.

મને સર્વસ્વ મળી ચૂક્યું છે !

૪૬

કુશળ કીમિયાગર.

કુશળ કીમિયાગર !

તેં તારા ઓન્દર્યાબિન્દુથી મારી ગમગીનીને
ગીતમાં ફેરવી નાખી છે અને જડહૃદયમાં રસ
રેલાવ્યો છે.

અહો ! તારા કીમિયાએ જીગરની વેદના એક
ક્ષણમાં સમાવી દીધી છે !

૪૭

પ્રણયપૂજન.

અગમ્ય પ્રકૃતિના વિલાસ અનંત ઉંડાણમાં
વિલસ્યા છે અને ચેતનમય આત્માઓએ પાંખો
ફફડાવી તેનાં ચરણ ચૂમ્યાં છે.

ચાલ, હૃદય ! આપણે પણ આપણી અંતઃ-
ભાવનાઓને વિલસાવીએ અને આરંભીએ પુરૂષરૂપે
પ્રિયા પ્રકૃતિનાં પ્રણયપૂજન !

૪૮

અદ્વિતીયા.

અંધારમય જીવનમાં આશામય કિરણ તું
એકજ છે. હર્ષ-શોકની સીમાઓ ઉદ્ભવતાં શાન્તિનું
ધામ તું એકજ છે. જ્ઞાનનો પ્રકાશ કે અજ્ઞાનનાં
તિમિર તારા પ્રદેશમાં નથી.

જીવન અને મૃત્યુના ઝઘડા તારા પ્રદેશમાં
ક્યાંથી હોય ?

મંગલમયિ ! તારા પ્રદેશમાં લોકતા-લોજ્ય
જેવું કાંઈજ નહિ હોય ?

૪૯

રસઐક્ય.

તું અનન્ત, હું આન્ત. તું વિરાટ, હું કુદ્ર.

જગત તારા સૌન્દર્યમાં અંજલ્ય, હું જગતના
સૌન્દર્ય માટે મરી ફીટું.

તું મોહક, હું મુગ્ધ. તું પરમ, હું પામર.
તું દિવ્ય, હું પાર્થિવ.

તું અજ્ઞેય અને હું અજ્ઞાત.

પ્રિયા ! તુજ મુજનાં રસઐક્ય ક્યારે થશે ?

૫૦

દિવ્ય અને પાર્થિવ.

જે દિવ્ય છે તે તે અિરંતન છે. જે પાર્થિવ
છે, તે ક્ષણિક છે.

દેવિ ! યાજ્ઞ તને આત્માથી કે દેહથી ?

દ્વૈતભાવમાં રનેહ નથી, અદ્વૈતમાં અભિન્નતા નથી.

અહો ! પ્રણય-પૂજન કેનાં કરે ?

૫૧

“હું” ને સમજવાનો પ્રયત્ન.

જગતની કલ્પના હું નથી કરી શકતો તો તારી કલ્પના કરનાર હું કોણ માત્ર ?

હું તો ફક્ત તારી કલ્પનાજન્ય “હું” ને સમજવાનો પ્રયત્ન કરી શણે શણે તને અને જગતને મારામાં ભુલતો જાઉં છું.

૫૨

ફર ફર ઉડીએ.

ગગનવિહારિણિ !

ઈચ્છા હોય તો ગગનમાં ઉડીએ.

ભવસાગરનાં મોઝાંથી ફર ફર ઉડીએ.

ભાવિની ભયંકરતાથી ફર ફર ઉડીએ.

ભૂતના ઉંડાણમાંથી ફર ફર ઉડીએ.

અનંતની ગહનતામાં ફર ફર ઉડીએ.

અવકાશના ઉંડાણમાં ફર ફર ઉડીએ.

૫૩

નજરાણું.

મહારાણિ !

તારા માટે શ્રીમંતો નજરાણું લાવ્યા છે—

પણ, હું તો ગરીબ છું.

આ પાત્રમાં હું મારું ધનકતું હૃદય લાવ્યો છું.
હૃદયદેવી ! હું ગરીબની એ નાનકડી ભેટ સ્વીકાર !

૫૪

થોભો, યમરાજ !

થોભો, યમરાજ !

જગતના આનંદર્યની ઝાંખી ક્ષણભર કરી લેવા
દેા. વિશ્વની મનહરતાને ક્ષણભર મળી લેવા દેા !
અમારી આશાને ક્ષણભર ચૂમી લેવા દેા !

૫૫

તારું આગમન.

તને બહુ બહુ પ્રશ્નો પૂછવાના હતા.

તારા વિના તો કંઈ કંઈ મુંઝવણો થતી હતી.

ડગલે ને પગલે તારી વાટ જોવાતી, ઘડીએ
ઘડીએ તારા આવવાની અટકળો બંધાતી.

કદપના અને આતુરતા ઉભરાતાં, કુતૂહલને
અનેક કારણો મળતાં અને ગુપચુપ વાતો ચાલતી.

-અને તું આવી !

૫૬

છૂટેલો સંબંધ.

મેં બોલાવી ત્યારે તને કુરસદ ન હતી.

હવે મને કુરસદ નથી.

ફાવે તો મધમાખી બની પુખ્તોમાં ભટક.
પતંગીયું બની વેલીએ વેલીએ ભમ્યાં કર, કે તારા
ભકતોનાં તલસતાં હૃદયને ચૂમ.

મારી સાથેનો તારો સંબંધ આજથી તૂટે છે!

૫૭

મારો શો ગુન્હો?

મહત્તાનાં કોટડાં તો તુ ચણુતી હતી અને
કીર્તિનો મુકુટ તો તારે પહેરવો હતો, તેમાં મારો
શો ગુન્હો ?

૫૮

ખોટી બીક.

જાઓ, ચાલ્યા જાઓ !

અમને ફિકરનાં ભૂત વળગાડશે નહિ, ચિંતાના
નામથી ચમકામશે નહિ, “આમ થશે” અને “તેમ
થશે” કહી ભડકાવશે નહિ.

અમને તમારી વાતોની પરવા નથી !

૫૯

ફકીર.

જાઓ, માનવો ! સંસારને કિનારે શાંતિની
ઝુંપડી બાંધો અને આંગણમાં આશાના છોડ વાવી
પ્રયત્નનાં પાણી સ્રીંચો.

તમારે તો ફૂલ અને ફળની જરૂરીઆતો છે.

અમે તો જીવનની ચિતામાં આશાઓને હોમી દીધી છે અને ફિકર માત્રની ફાંફી કરતાં ફકીર બન્યા છીએ.

૬૦

રસેશ્વરી.

રસેશ્વરિ !

તારાં ચરણ સેવી હું રસસિદ્ધ બન્યો છું,
તો પછી, માનવોએ માની લીધેલા વૈભવો માટે શાને
તલસું ?

મારીજ પાસે સર્વસ્વ છે.

તારી રસવિદ્યાના પ્રતાપે ધાંદે તો માનવની
તલસતી કલ્પનાનાં અનેક સ્વર્ગને એક ક્ષણમાં ઉત્પાદી
શકું અને જગતને મારા એકજ શબ્દથી આંજનાખું.
માનવોએ માની લીધેલા વૈભવોને મારે શું કરવા હું ?
મારા જીવનને તો તારીજ લવ્યતામાં સમાવવું છે :
તારીજ દિવ્યતામાં અનંત આનંદ અનુભવવો છે.
દેવિ ! મારે તો જગતના બહુગર નથી બનવું તે
નથીજ બનવું.

બાલ, શું કહેવું છે ?

શું વિમાસે છે. બાપુ ? ^{૬૧}

આ કીર્તિપ્રાસાદો તો તૂટવા માંડ્યા અને રસ-
સરિતાઓ તો સુકાઈ ચાલી.

અહો, ઘેલા માનવ ?

આમ શૂન્ય દૃષ્ટિએ તું ટગર ટગર શું જોયાં કરે છે ? કાળની પોથીમાં કર્મના અંક ભુંસાશે, ભવની ભવ્યતામાં સ્મશાનની શાન્તિ પ્રસરશે.

શું જુએ છે માનવ ?

—ભવિષ્યનાં ભયાનક વાદળોમાં આશામય ચમકારા “હતા ન હતા” થશે, પ્રલયનો વાયુ પુંકાશે અને એક ક્ષણમાંજ સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય એ ઝઘરેલમાં તણાઈ જશે!

આમ બા'વરો બની શું વિમાસે છે, બાપુ ?

૬૨

રસમૂર્તિ.

જેની આંખોમાં ચાંદા અને સૂરજનાં તેજ છે,
જેની કલામાં વિદ્યા અને અવિદ્યાનાં બીજ છે,
જેનાં ઝાંઝરમાં જીવન અને મરણના પડકાર છે,
છતાં જેના હૈયામાંથી અમૃત અને ઉપાનાં
ઉલરાણુ ઉલરાય છે તેજ મારી “રસમૂર્તિ” છે.

૬૩

આધીન જગત

વનવનનાં તરૂંવરો ઝુકી ઝુકી તેનું સ્વાગત કરતાં હતાં. સ્વરની મીઠાશમાં પ્રાણ પાથરતાં પ્રેમી પંખીઓ આતુરતાથી તેનું ગાન કરતાં હતાં.

સુરભિભર પવન પણ સુસવાટ કરતો તેને ચરણે વહેતો હતો.

મને તો એમજ લાગ્યું કે એણે તો જગત પર જાડુજ કર્યું છે. નહિ તો સૃષ્ટિનાં સર્વો એને આધીન કયાંથી ?

૬૪

મારા આનંદનો અવધિ.

ઝોકળીઓ પડતાં આલલાંમાં તારૂં તેજ ઉલરાતું હતું,

સરોવરના સુંદર પટ પર તારી કૃપા પથરાતી હતી,

વનવનની કુંજગલીઓએ તારૂં અમૃત ઝીલ્યું હતું,

—એને સાગરરાજનાં સહસ્રાવધિ મોજાંએ તારાં ચરણ ચૂમ્યાં હતાં.

મેં તો ફક્ત ચકિત નયને તારા સૌન્દર્યનું પાન કરતાં, લવનું લાન ભૂલી જવામાં, મારા આનંદનો અવધિ માન્યો હતો.

૬૫

નવીનતાનો અભાવ.

બહુ બહુ જોયું:—

તમે ખેડેલાં ખેતરો જોયાં. તમારી ઉછેરેલી વાડીઓ નિહાળી. તમારા ચત્ને ઉભી થએલી વૈભવ-મય વિશાળતા અનુભવી. વિજયને વરતી તમારી મહત્વાકાંક્ષાઓના કીર્તિસ્થંભ પણ અગહનતા જોયા.

—અને તમારી આશાઓને નિરાશાની છાળમાં ભરી મહાકાળને અનંતની પૂજા કરતો લાગ્યો.

હવે મારે મન કશુંય નવીન નથી.

૬૬

હું તો પામર છું.

વિશ્વના જળર પ્રવાહમાં ખડકની પેરે અડગ ઉભો છું.

સુખ અને દુઃખ મેં સરખાં ગણ્યાં છે.

આશા અને નિરાશામાં ફસાયો નથી.

હર્ષ અને શોકની પરવા નથી કરી.

લક્ષ્મીથી હું નથી અંજલ્યો, કે નથી દારિદ્ર્યથી મુંઝાયો. સંકટ સમયે પણ કોઈની સામે દીન બની મેં પ્રાર્થના નથી કરી. જીવનમાં મેં એકનિષ્ઠાથી ધાર્યુંજ કયું છે.

મહારાજિ,

એ બધો તારીજ હુંકેનો કૃપામય પ્રતાપ !

—બાકી, હું તો પામર છું.

૬૭

કલામૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા.

કલાની જડમૂર્તિ મોહકરૂપે વિશ્વમાં વિરાજ રહી હતી.

તેનાં અંગેઅંગમાંથી સૌન્દર્ય ઝરતું હતું પણ હૃદય ધબકતું ન હતું.

એક રસયોગીએ મીટ માંડી તેના સામું જોયાંજ
કયું—ટગર ટગર જોયાંજ કયું !

ખરે ! એ સૌન્દર્યભૂતિમાં સર્વસ્વ હવું—
હૃદય ન હવું.

હર્દભર્યા હૃદયે એ રસયોગી કલાભૂતિને
નિહાળતો એકજ ક્ષણમાં સ્થંભી ગયો—સમાધિસ્થ થયો.

એ કલાભૂતિનાં જડ પરમાણુઓ રસયોગીના
પ્રાણ-સ્પંદનથી હાલી અને ડોલી ઉઠયાં.

ધીમે ધીમે ભૂતિના આણુએ આણુમાંથી રસ
નીતરવા લાગ્યો—પ્રાણ સ્ફુરવા માંડ્યો—રોમ રોમ
ખડાં થયાં !

રસયોગીએ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પૂરી કરી. “કલાભૂતિ”
“કવિતા” બની ! જડભૂતિમાં જીવન ફફડયું !

“ફના કરવું : ફના થાવું : ફનામાં શહ સમાઈ છે,
મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલખરની દુહાઈ છે !” —મણિભાઈ.

x

x

x

ખિરિમ્હલાહ ! ખતમ થઈ જા : જિંકર કર ના : જિંગર, ગમ ખા !
હૃદય નાદાન પ્રેમીલા ! દિગમ્બર રાખ ચોળી થા ! —કલાપી.

